

זיקתו של מהר"ם מרוטנבורג אל ארץ-ישראל

זיקתם של חכמי אשכנז אל ארץ-ישראל בימי הביניים זכתה בשני העשורים האחרונים לכמה דיונים חדשים.¹ מחקרים אלו נתאפשרו גם בזכות הגילוי של מקורות שהיו גנוזים בכתבי-יד ובמסמכים שבארכיונים בגרמניה. הם גילו כמה פרשיות שכלל לא היו מוכרות ושפכו אור חדש על מקורות שהיו ידועים משכבר. עניין מיוחד יש בשניים מן הממצאים שהעלו מחקרים אלה, והם: התנגדות לעלייה לארץ-ישראל שהיתה בחוגם של חסידי אשכנז במאה ה"ב והי"ג וקיומם של קשרים בין היישוב היהודי באשכנז ובין חכמים בארץ-ישראל לאחר 'המוות השחור'.²

1 להלן כמה מן המחקרים הללו: י"מ תא-שמע, 'ענייני ארץ-ישראל', שלם, א (תשל"ד), עמ' 81-91; הנ"ל, 'על אודות יחסם של קדמוני אשכנז לערך העלייה לארץ-ישראל', שלם, ו (תשנ"ב), עמ' 315-318; א' גרוסמן, 'זיקתה של יהדות אשכנז הקדומה אל ארץ-ישראל', שלם, ג (תשמ"א), עמ' 57-92; הנ"ל, 'איגרת חזון ותוכחה מאשכנז במאה ה"ד', קתדרה, 4 (תמוז תשל"ז), עמ' 190-198; י"י יובל, 'תרומות מנירנברג לירושלים (1375-1392)', ציון, מו (תשמ"א), עמ' 182-197; הנ"ל, 'חכמים בדורם, ירושלים תשמ"ט', עמ' 282-300; הנ"ל, 'לקראת 1240: תקוות יהודיות, פחדים נוצריים', דברי הקונגרס העולמי האחד-עשר למדעי היהדות, חטיבה ב, כרך א: תולדות עם ישראל, ירושלים תשנ"ד, עמ' 113-120; א' ריינר, 'בין אשכנז לירושלים - חכמים אשכנזים בארץ-ישראל לאחר "המוות השחור"', שלם, ד (תשמ"ד), עמ' 27-62; הנ"ל, 'עלייה ועלייה לרגל לארץ ישראל, 1099-1517', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ה, במיוחד עמ' 91-118; 148-156; E. Kanarfogel, 'The Aliyah of "Three Hundred Rabbis" in 1211: Tosafist Attitudes toward Settling in the Land of Israel', JQR, 76 (1986), pp. 191-215.

2 ההתנגדות רווחה בקרב כמה מראשיה של חסידות אשכנז, ואולי אף אצל ר' יהודה החסיד עצמו. קשה לקבוע בזאת מסמרות, מכיוון שהמקורות אנונימיים ('כתב החסיד'). והרי כל גורלה ההיסטורי של כת זו מוטל בספק ושנוי במחלוקת בין החוקרים. ההתנגדות מתוארת בשני מקורות שפרסם תא-שמע במאמריו הנזכרים; (לעיל,

אחד הנושאים המעניינים בסוגיה זאת נשאר עדיין מעורפל, והוא: זיקתו של ר' מאיר בר' ברוך (מהר"ם) מרוטנבורג אל ארץ-ישראל בכלל ואל ירושלים בפרט. נושא זה משך את תשומת לבם של התוקרים כבר בימים עברו, וזאת בשל שלושה גורמים עיקריים: ניסיון העלייה של מהר"ם שנכשל בעקבות מאסרו באיטליה, מותו הטרגי בבית-הכלא בגרמניה ודיוניו המפורשים על מעלותיה של ארץ-ישראל ועל ערך העלייה אליה. יחסו אל העלייה לארץ, כפי שהוא בא לביטוי בתשובותיו נבדק ביסודיות על-ידי אלחנן ריינר, אך זיקתו לארץ לא נדונה בכללותה, וכן לא נדונה כמעט משמעות ניסיון העלייה שלו יחד עם עשרות מיהודי אשכנז. לא פורסמו מקורות חדשים ולא הוצעו מסקנות חדשות בשאלות אלה, למעט קביעה אחת של ישראל מ' תא-שמע, שעל-פיה מהר"ם הושפע מתורתם של שוללי העלייה לארץ-ישראל שפעלו בקרב חסידי אשכנז. אין צריך לומר עד כמה רבה חשיבותה של קביעה זו, שהרי מדובר בגדול שבין חכמי אשכנז במאה ה"ג, שהעמיד תלמידים הרבה, ואשר השפעתו על בני דורו ועל הדורות הבאים אחריו באשכנז היתה גדולה ביותר.³

מהר"ם אכן הושפע מתורתם של חסידי אשכנז בעניינים שונים, אך לדעתי אין לכלול עמהם גם את שאלת העלייה לארץ-ישראל. מעטים הם המקורות ששרדו מתורתו הנוגעים לשאלת זיקתו אל ארץ-ישראל, והם אינם מאפשרים לקבוע מסמרות בעניין זה ולתאר אותה במדויק. אך דומני שראייה כוללת של כל המקורות הללו, אף אם אין בה כדי לצייר תמונה מלאה ומדויקת, די בה ללמד שלא זו בלבד שמהר"ם לא הושפע מבחינה עקרונית מהשקפתם של שוללי העלייה מקרב חסידי אשכנז, אלא הוא אף עמד בראש המחנה שהתנגד להם ושלל את תורתם. זיקה נפשית עמוקה היתה למהר"ם אל ארץ-ישראל בכלל ואל ירושלים בפרט, ויחס חיובי בעיקרו היה לו גם לערך העלייה אליה בזמנו. יחס זה שונה לחלוטין מיחסם של חסידי אשכנז הנזכרים. דווקא עתה, כאשר אנו מודעים ליחס המסויג של כמה מראשי חסידות אשכנז אל העלייה לארץ-ישראל בזמנם, יש להעריך ביתר שאת את גישתו האוהדת של מהר"ם, ובמיוחד את ניסיון העלייה שלו בראש קבוצה של עולים אחרים מגרמניה, ולזה ניחד את דברינו להלן.

יחסו של מהר"ם לעלייה לארץ

לאחרונה פרסם י"מ תא-שמע מאמר חשוב על התנגדותו של חכם המקורב אל חסידי אשכנז (והוא כנראה ר' אליעזר בן משה הדרשן מווירצבורג) לעלייה לארץ-ישראל. את העלייה ראה אותו חסיד כדחיית הקץ

הערה 1. העדויות על הקשרים שבין חכמי גרמניה ובין חכמי ארץ-ישראל לאחר 'המוות השחור' מצויות במחקריהם של יובל וריינר (לעיל, הערה 1).

3 על האפשרות שמהר"ם הושפע מן החסידים ביחסו אל ארץ-ישראל ראה בשני מאמריו הנזכרים של תא-שמע (לעיל, הערה 1). על פרסומו הגדול של מהר"ם והשפעתו בגרמניה ראה: א"א אורבך, בעלי התוספות, ב, ירושלים תש"ם, עמ' 521-570, ושם ספרות נוספת; ראה גם: I.A. Agus, Rabbi Meir of Rothenburg, New York 1947. למהר"ם היתה זיקה הדוקה אל תורתם של חסידי אשכנז ככלל ובמיוחד אל ר' יהודה החסיד. מקצת העדויות על כך מובאות אצל אורבך (שם), במיוחד בעמ' 547. בדברי כאן באתי לחלוק על הנחתו של תא-שמע שמהר"ם הושפע מחסידי אשכנז גם בויקתו אל ארץ-ישראל, אך ראוי לשוב ולהדגיש את החשיבות שיש בגילוי שלו שם על עמדת כמה מחסידי אשכנז בנושא זה.

שעונשה חמור ביותר: 'השביע את ישראל שלא לדחוק את הקץ ושלא לעלות לארץ ישראל קודם הזמן... כל הממהר לעלות לארץ ישראל מות יומת...' [ההדגשה שלי, א"ג] כל הממהר לא יחיה, כל העולה קודם הקץ, שבעוד הגלות לא יצאו לחפשי... אימתי יצאו ישראל מגלותם ויעלו לארץ ישראל? כשימשוך היובל...⁴ היה זה המשך והשלמה למקור אחר שפרסם תא"ש מע מספר שנים לפני כן, ובו קבע אותו חסיד בתשובה – הלכה למעשה – שבזמנו לא זו בלבד שאין מצווה לעלות לארץ, אלא אף עברה יש בזאת, והדברים יובאו להלן. לדעת תא"ש מע התנגדות נמרצת זו, שרווחה בקרב חסידי אשכנז, השפיעה על מיעוט העלייה מאשכנז לארץ-ישראל, ואין זה מקרה שבעליית חכמי צרפת בראשית המאה ה"ג ('עליית שלוש מאות הרבנים') נטלו חלק בעיקר חכמים מצרפת הצפונית ומפרובנס ולא מגרמניה. הוא סובר אף שאווירת ההתנגדות לעלייה לארץ-ישראל לא היתה נחלתם של חסידי אשכנז בלבד, אלא היא קנתה לה 'אחיזה מובהקת בחיי יהדות אשכנז'. בין האנשים שהושפעו ממנה הוא מונה כאמור גם את מהר"ם: 'בתקופתו של מהר"ם לנוכח העדר של עלייה אשכנזית לארץ-ישראל – כמעט מסורתי – ומתוך תמיכה אידיאולוגית מצד חוג חסידי אשכנז [ההדגשה שלי, א"ג], נמנע המהר"ם מהביע כל דעה בדבר סגולותיה המטאפיזיות של ארץ-ישראל לחיים בה ולמתים הנקברים בעפרה'. וזאת בניגוד למהר"ל, שכמאה שנים מאוחר יותר דיבר על סגולותיה המטפיזיות של ארץ-ישראל.⁵ קביעה זו נראית לי רק בחלקה. אמנם מהר"ם לא קבע דברים כה מפורשים כמו אלה של מהר"ל על סגולותיה המטפיזיות של ארץ-ישראל לחיים בה,⁶ אך מתשובתו על ערך העלייה לארץ-ישראל ניתן ללמוד שעל-אף הקשיים והסכנות בעלייה בפועל אל ארץ-ישראל בזמנו, הוא ראה בה מעלות רבות מן הבחינה הרוחנית: 'ושאשאלת: לפרש לך "הדר בחוצה לארץ כמי שאין לו אלוה" – משום דעיקר שכניה היא בארץ ישראל, כסא מול כסא, כדכתיב "והתפללו אליך דרך ארצם". "תלפיות" – תל שכל פיות פונות שם'.⁷ היתה זו אחת מחמש תשובות שכתב מהר"ם על ערך העלייה לארץ-ישראל,

- 4 כ"י אוקספורד-בודליאנה 945 (ברשימת נויבאוואר), דף 106ב. ראה: תא"ש מע, שלם, א (לעיל, הערה 1), עמ' 81. המחבר, ר' אליעזר בן משה הדרשן, הוא בן אחיו של ר' יהודה החסיד. ראה עליו, על יצירתו ועל קרבתו אל חסידי אשכנז: א' עפשטיין, ר' שמואל החסיד בר' קלונימוס הזקן, כתבי ר' אברהם עפשטיין, א, ירושלים תשכ"ה, עמ' רן, הערה 11; ראה גם בעבודת הדוקטור של ריינר (לעיל, הערה 1), עמ' 99-100.
- 5 תא"ש מע, שלם, ו (לעיל, הערה 1), עמ' 318. תא"ש מע הביא שם בשמו של מהר"ל: 'אורא דא"י מחכים ונותן אל ליבו לעשות תשובה, שנ' "ראשית חכמה יראת ה'", ועוד – מלאכי רחמים בקו האמצעי ומקבלים נשמתו ברחמים, ובח"ל בקליפות החיצונות הסובבים לא"י מלאכים אכזריים ומצערם לאדם. הש"י יצילנו מידם'. ראה: י"מ פלס, 'פסקים ופירושים ממהר"ל ובני דורו', י' בוקסבוים (עורך), ספר הזכרון לרב יעקב בצלאל זולטי, ירושלים תשמ"ז, עמ' רנה, סי' סז. עדיין ספק בעיני אם רשאים אנו לקבוע על סמך שתקת המקורות (ex silentio) שלא היתה עלייה מאשכנז לארץ, ומה עוד שיש עדויות ברורות על עלייתם של אנשים ושל חכמים בודדים לאורך כל התקופה, אם כי הן מעטות. אף לא מצאתי עדויות לקביעה שההתנגדות של חסידי אשכנז, או של כמה מהם, קנתה אחיזה מובהקת בחיי יהדות אשכנז. אלא שעניין זה חורג ממסגרת דיוננו כאן.
- 6 אך מהר"ם דיבר על סגולות עפרה למתים הנקברים בה. הספקות שהטיל בתועלת לטווח רחוק שיש בעפרה של ארץ-ישראל המונח בקברים בתוך לארץ לאחר שיירקבו התכריכין והארון (תא"ש מע, שלם, ו (לעיל, הערה 1), עמ' 317), נובע מהעיון בסוגיה התלמודית, ובדעה זאת החזיקו אף חכמים אחרים, כפי שהביא גם תא"ש מע בדבריו שם. וראה להלן, הערה 15.
- 7 ספר התשב"ץ לר' שמשון בר' צדוק, למברג 1857, דף נא ע"א, סימן תקסה. 'הדר בחוצה לארץ...' – בבלי, כתובות קי ע"ב. הכתוב 'והתפללו אליך דרך ארצם' – מלכים א ה, מח; 'תל שכל פיות פונים בו' – בבלי, ברכות ל ע"א.

ובכולן הדגיש את מעלתה הגדולה אפילו בזמנו. הוא אף סיגל לעצמו את אחד הרעיונות שמקורו במדרש, ואשר זכה להדגשה יתרה במשנתו של הרמב"ן: קדושת ארץ-ישראל כה רבה עד שהגויים הגרים בה אינם מצליחים להפריח את שממותיה, לפי שאיננה סובלת עליה אנשים חטאים:

כי הוא דורש אותה תמיד ועיני ה' בה והשגחתו בה תמיד. ואינו דומה המורד במלכות בפלסין למורד חוץ לפלסין. והיינו 'ארץ אוכלת יושביה' וכן נמי 'ולא תקיא הארץ' וגומר, לפי שהיא מקיאה עוברי עבירה, והיינו דכתיב 'ושממו עליה אויביכם', דאפילו אומות העולם שבה אינם מצליחים, מחמת שהם עוברי עבירה, ועל כן ארץ ישראל עכשיו שממה היא.⁸

הוא נשאל אם מי שעלה לארץ-ישראל נמחלים לו בארץ כל עוונותיו, והשיב על כך בחיוב: 'וששאלת: עיקר מצוה ללכת לארץ ישראל. איני יודע, אלא כמו שמפורש בסוף מסכת כתובות. ואם מוחלין לו כל עונותיו מפורש במסכת כתובות... אבל מי שהולך לשם לשם שמים להתנהג בקדושה ובטהרה אין קץ לשכרו'.⁹ אמנם הוא הגביל הערכה חיובית זאת של העלייה והתנהגותה אותה בהקפדה יתרה על קיום מצוות בארץ-ישראל, כי מי שיעלה לארץ ויחטא שם, ייענש ביתר חומרה מאשר בחוץ לארץ. אך גם מגבילה זאת מקורה בראייה חיובית של סגולותיה ומעלותיה של ארץ-ישראל, הדומה לארמנו של המלך ('פלטין'). מהר"ם לא חזר ופירט בתשובתו את כל המעלות המטפיסיות של ארץ-ישראל המנויות בסוף מסכת כתובות, אבל הוא רמז להן במפורש. יש להניח שהשואל הזכיר אותן בשאלתו, שלא הגיעה אלינו, וביקש לברר אם הן חלות גם בזמנו. לכן לא ראה מהר"ם צורך לחזור ולמנות אותן אחת לאחת והסתפק בהפניה אל 'מסכת כתובות'.

מכל הדברים הללו המדברים בשבתה של ארץ-ישראל אין ולא כלום בדברי החסיד, לא בתשובה הראשונה שפרסם תא-שמע ולא בתשובה השנייה שלו. בסכמו את דברי החסיד בתשובה הראשונה השווה תא-שמע בינם ובין תשובת מהר"ם וסיכם:

רוחה של תשובה זו [=של מהר"ם] למעשה [ההדגשה שלי, א"ג] כרות תשובת החסיד, אולם מה שונה היא בנעימתה ובסגנונה. מהר"ם, מתוך שהוא מפליג בשבחיה של א"י, הריהו מרמז על גודל הזהירות הנדרשת

8 ספר התשב"ץ (שם), דף נא ע"א, סימן תקסא. השווה דברי רמב"ן בפירושו לוויקרא כו, טז (פירושי התורה לרמב"ן, ב, מהדורת ח"ד שעוועל, ירושלים תשכ"ה, עמ' קצ): 'וכן מה שאמר בכאן ושממו עליה אויביכם, היא בשורה טובה מבשרת בכל הגליות שאין ארצנו מקבלת את אויבינו, וגם זו ראייה גדולה והבטחה לנו כי לא תמצא בכל הישוב ארץ אשר היה טובה ורחבה ואשר היתה נושבת מעולם והיא חרבה כמותה, כי מאז יצאנו ממנה לא קבלה אומה ולשון, וכולם משתדלים להושיבה ואין לאל ידם'. דרישה דומה לזו של הכתוב 'ושממו עליה אויביכם' (ויקרא כו, לב) מצויה בעיקרה כבר במדרש: 'והשימותי אני את הארץ - זו מדה טובה שלא יהו ישראל אומרים הואיל וגלינו מארצנו עכשיו האויבים באים ומוצאים עליה נחת רוח שנאמר ושממו עליה אויביכם היושבים בה. אף האויבים הבאים אחרי כן לא ימצאו עליה נחת רוח', ספרא, בחוקות, ו, ה (מהדורת וייס, דף קיב ע"א). על שימוש של מהר"ם במוטיב זה ראה: י. פראוור, הצלבנים: דיוקנה של תברה קולוניאלית, ירושלים תשל"ו, עמ' 326.

9 ספר התשב"ץ (לעיל, הערה 8), סימן תקסא. למקבילה ראה: תשובות מהר"ם. ברלין תרנ"א, עמ' 5, סימן יד, ובמקורות נוספים. על מעלותיה הרבות של ארץ-ישראל ושבחי העולים אליה הגרמזים כאן ראה: בבלי, כתובות קי ע"ב. אין לילך שולל אחר התיבה 'איני יודע' ואחר ההפניה הכללית אל סוף כתובות. מפורשים שם שבחים נדירים של מעלת ארץ-ישראל מן הבחינה הפיסית והרוחנית גם יחד, כולל עניין מחילת העוונות. כוונת מהר"ם בדבריו שדי באלה ואין צורך לחזור ולדון בכך, מפני שהדברים בתלמוד מפורשים ומפורשים. אף אפשר שיש בדבריו משום הבעת התנגדות לאלה בזמנו שהתעלמו מן הדברים המפורשים בתלמוד ובדקו אם הם תקפים גם בזמנם (המאה הי"ב והי"ג).

שם כדי לזכות בטהרתה ובכפרתה, והרי לא כל אחד עומד במדריגה זו. אולם החסיד (וכמדומה שאפשר לשער שב'חסיד' סתם הכוונה היא לר' יהודה חסיד), אינו עוסק בארץ-ישראל כלל ובודאי לא בשבחה, אלא מפרט הוא והולך, במילים קשות כדרבונות, את כל המכשולים והמפריעים על דרך העליה לארץ-ישראל, הנעוצים בטבע העולם והאדם.¹⁰

צודק תא-שמע בקביעתו כי למעשה שתי התשובות דומות, אך לדעתי תשובת מהר"ם שונה לא רק בנעימתה ובסגנונה, אלא גם בתפיסה העקרונית של העלייה לארץ-ישראל באותה עת, והיא רחוקה עד מאוד מתפיסתו של החסיד. החסיד קבע במפורש כי 'מי שהולך לארץ ישר' אדרבה הוא יותר מרבה עוונות. הוא לא הבחין כלל בין אדם היכול לעלות ולקיים עצמו בארץ מן הבחינה הכלכלית או מן הבחינה הרוחנית ובין מי שאינו יכול. לעומתו סבר מהר"ם שמי שהיכולת בידו לקיים שני תנאים אלה, עלייתו לארץ רצויה ביותר ובגדר מצווה גדולה היא, וקביעתו בעניין זה ברורה ומפורשת. אין צריך לומר שגישתו של מהר"ם כלפי העלייה לארץ-ישראל שונה לחלוטין מבחינה עקרונית ומעשית גם יחד מן המצוי בתשובה השנייה של החסיד (כנראה ר' אליעזר בן משה), הרואה משום חטא קשה בעצם הניסיון לעלות לארץ-ישראל לפני בוא עידן הגאולה.

עדות מובהקת להבדל הגדול שבין מהר"ם ובין החסיד בתפיסת ערך העלייה לארץ-ישראל בזמנם מצויה בתשובה אחרת של מהר"ם, שבה נשאל אם יש זכות לאב לעכב את בנו החפץ לעלות לארץ-ישראל. מצוות העלייה הועמדה על-ידי השואל לעומת מצוות כיבוד אב ואם, והוא שאל איזו מהן קודמת. מהר"ם פסק בבירור כי יש לסרב לבקשת האב ולעלות לארץ: 'וששאלת: אם האב יכול לעכב ע"י בנו לעלות לארץ ישראל? כיון דקיי"ל [דקיימא לן] דמצוה לעלות, הא כתיב "אני ה'", דבלדבר מצוה לא ישמע לו, דכבוד המקום קודם'.¹¹ בפסיקה זאת הלך מהר"ם בדרך שונה מזו של כמה מבעלי התוספות, שנתנו את הבכורה להתנגדות האב, משום שהבן חייב בכבודו, ופטרו בן שגדר בעת צרה לעלות לארץ-ישראל מלקיים את גדרו, בשל התנגדות האב לעלייה.¹² על-פי תפיסתו של מהר"ם אין כאן ניגוד בין שתי מצוות שבין אדם לחברו. העלייה לארץ היא בגדר מצווה כלפי שמים, ולכן יש לה זכות קדימה. אין צריך לומר שאין כל מקום לפסיקה זו של מהר"ם לפי תפיסתו של החסיד, שהרי לפי שיטתו זאת מצווה הבאה בעבירה, מפני שאסור לעלות לארץ לפני בוא עת הגאולה, אלא אם כן נתכוון להבדיל בין עלייה של בודדים, שהיא מותרת, לעלייה קבוצתית, שהיא בגדר דחיקת הקץ. גם לפי התפיסה הפרגמטית שבתשובה הראשונה של החסיד, השוללת את העלייה בשל ביטול תורה ושאר מעכבים הכרוכים בעלייה, אין מקום לפסיקה זו של מהר"ם. עמדתו שונה מכול וכול, ואין לדבר על

10 תא-שמע, שלם, א (לעיל, הערה 1), עמ' 82.

11 תשובות מהר"ם (לעיל, הערה 9), עמ' 187, סימן עט. המקור לדרשה שכבוד המקום קודם בהסתמך על הכתוב 'אני ה' מצוי בבבלי, בבא מציעא לב ע"א ובמקבילות. ייתכן שכל השאלות הללו הקשורות בעלייה לארץ-ישראל מהוות חטיבה ספרותית אחת, ואולי אף נשאלו על-ידי אותו שואל. ראה על כך בעבודת הדוקטור של ריינר (לעיל, הערה 1), עמ' 110-111. ראה גם בתשובות מהר"ם (שם), על 'הגדולים שציוו על בניהם לחזור [=מארץ ישראל, לאחר שעלו אליה]. דברים אלה נדונו על-ידי חוקרים שונים. ראה הפירוש אצל קנרפוגל (לעיל, הערה 1), עמ' 207-208, ושם הערה 50; ריינר (שם), עמ' 106-108.

12 כ"י אוקספורד-בודליאנה 781, דף ב67-ב68. חלק מן הדברים מובא בקטלוג של גויבאואר לכתבי-היד העבריים שבספריית הבודליאנה, עמ' 151.

השפעה של חסידי אשכנז על מהר"ם בשאלת העלייה לארץ-ישראל. ראייה ברורה לכך מצויה בפסיקתו שההלכה התלמודית שכופין אישה לעלות לארץ-ישראל אם בעלה חפץ בכך שרירה וקיימת גם בתקופתו, ואם האישה עומדת בסירובה לעלות, תפסיד את כתובתה. הוא אף הדגיש שמבחינה מוסרית אין כל פסול בכפייה זו של הבעל, והוא לא ייענש על כך בדיני שמים: 'ושאלת: אשה שאינה רוצה לעלות, אם יש עונש שיגרשנה כדי לעלות? אלו הי' עונש בדבר לא הי' חכמי' מתירי' לגרשה ולהפקיעה בלא כתו'.¹³ לו חשב מהר"ם כי בשל התנאים הפיסיים הקשים שבארץ וסכנת הדרכים אין המצווה חלה בתקופתו, היה מעיר על כך, ולפחות מייעץ, לבעלים, להימנע מהעלייה מן הבחינה המוסרית והאנושית גם יחד. ברור שהשואל התכוון לזמנו שלו, שהרי בתלמוד מפורש שהבעל רשאי לגרשה ולא לשלם את כתובתה אם היא מסרבת לעלות. לדעת מהר"ם לא פג תוקפו של ערך העלייה לארץ-ישראל בשל מעלתה וקדושתה גם בימיו שלו, וכל זה בניגוד מפורש לדברי החסיד.

יחסו זה של מהר"ם מודגש עוד יותר על רקע הפסיקה השונה של כמה מבעלי התוספות, ובהם גם ר' חיים הכהן, חברו ותלמידו של רבנו תם ומגדולי בעלי התוספות בצרפת במאה הי"ב. הם פסקו במפורש שבזמנם אין נוהג יותר דין התלמוד הנזכר, המחייב את האישה להצטרף אל בעלה בעלייה אל ארץ-ישראל, והקובע כי תאבד את כתובתה אם תסרב לעשות כן: 'אינו נוהג בזמן הזה דאיכא סכנת דרכים. והיה אומר רבינו חיים דעכשיו אינו מצוה לדור בא"י כי יש כמה מצות התלויות בארץ וכמה עונשים, דאין אנו יכולין ליוהר בהם ולעמוד עליהם'.¹⁴ אמנם גם מהר"ם היה ער לקשיים הכלכליים שהיו בזמנו בארץ, ומבחינה מעשית הוא ראה באור שלילי את העלייה של אדם שאין לו אמצעי קיום כלכליים מובטחים בארץ, אך תפיסתו שונה מזו של בעל הפסק האנונימי שבתוספות, מזו של ר' חיים כהן ועל אחת כמה וכמה מזו של החסיד. כאמור גם האזהרה החמורה שהשמיע מהר"ם כלפי מי שעולה לארץ ואינו מקפיד בה על קיום מצוות אינה משקפת ראייה שלילית, אלא להפך: מעלת ארץ-ישראל וקדושתה עולות ממנה בבירור.

מכאן שאם היתה השפעה כלשהי של עמדתם של חסידי אשכנז על מהר"ם בשאלת העלייה לארץ-ישראל היא הצטמצמה למישור הפרגמטי, למתן תשומת לב לקשיים ולסכנות בארץ-ישראל ובדרך אליה בזמנו ולצורך להקפיד על קיום מצוות בארץ. אין כל השפעה במישור העקרוני, ולא קרב זה אל זה. שאלת מקומה של העלייה לארץ-ישראל מן האספקט ההלכתי חוזרת במקורות אשכנזיים שונים מן המאה הי"ב והי"ג, והם מלמדים על פולמוס שהתעורר בשאלה זו בקהילות צרפת וגרמניה ועל חילוקי דעות בין החכמים לגבי תקפותן של ההלכות הקשורות בעלייה לארץ-ישראל והמנויות בסוף מסכת כתובות.¹⁵ יש להניח שפסיקת החסיד שהתנגד לעלייה תרמה גם היא את חלקה להתלבטות, ותמיכתו של מהר"ם במחנה הנגדי ודאי עשתה גם היא רושם.

13 תשובות מהר"ם (לעיל, הערה 9), עמ' 185-187, לציון מיוחד ראויה הסתמכותו של מהר"ם על התלמוד הירושלמי (שם, עמ' 186 בראשו). וראה המובא להלן, ליד הערה 24, על העדפת 'תרגום ירושלמי'.

14 תוספות, כתובות קי ע"ב, ד"ה 'הוא אומר לעלות'. וראה בעבודת הדוקטור של ריינר (לעיל, הערה 1), עמ' 92-93. הרמב"ם הגביל עד מאוד את כוח הבעל ואת זכותו לכפות על האישה לעלות עמו לארץ-ישראל, ראה:

תשובות הרמב"ם, ב, מהדורת י" בלאו, ירושלים תש"ך, עמ' 639-641, סימן שסה.

15 דיון מפורט בהן מצוי במאמרו של קנרפוגל (לעיל, הערה 1) ובעבודת הדוקטור של ריינר (לעיל, הערה 1). מהר"ם

המשפחה

ההפלות של חורבנו הרב רב מנחם ול חזקוני בברוך ה' השתתף יחד עיניו בתיבתו "נח" ומהלך כל הקצות תשס"ב. נח נסה וניסה במצוד סף לזוש סתת תשס"ב.

טוֹב אֶד
 אֶהְיֶה
 עֲלֵיכֶם
 מִשְׁפֹּחֶיךָ
 שְׂרָאֵל
 אֶנֶּה
 חֹסֶד
 אֶבְרָהָם
 אֶיִצְחָק
 אֶשְׁחָזֵק
 אֶלְהֵיכֶם
 אֶדָּוֶה

מִדְּאֲחֵרֶיךָ לִי מִה אֲהַבְתִּי מִלֵּוֹ בְּיָד מִלֵּוֹ מִשְׁכָּן כְּנוֹרָה שְׂמַחָה בַּמִּזְבֵּחַ לִי בְּיַד בְּרָה אֲבוֹהָה וְאֲסֻחָהּ וְאֲכֻנָּה וְאֲהַבְתִּי לִבִּי לִי עֲשֵׂי הַשְׂבִּיעַ לְקוֹל שׁוֹעִי מִלֵּוֹ וְאֵלֶּיךָ אֲהַבְתִּי אֲנִי קָרָאתִי כִּי הִנֵּנִי אֶל הַטְּאֻת לִי וְשִׁבְעַת אֲמַרְתִּי וְאֵלֶּיךָ בְּיָד אֲחֻזָּה בְּיָד אֲשַׁמְעָה בְּהִיא בְּהִינֶחָה וְאֵלֶּיךָ עֲלִיד מִשְׂחָה אֲמַרְתִּי לִי אֵלֶּיךָ יֵאָדָה וְאֵלֶּיךָ אֲפֻלִּי לִי לִי עֲהָרָצִוֹ אֵלֶּיךָ בְּרַב חֲסִיד עֲנִי בְּאֵמֶת יֵט וְשִׁעֵן דְּרִי לְבִינִי אֲמַרְתִּי כִּי וְהִנֵּנִי לִי לְבִינִי

יְהוָה יִצְדָּק וְיִגְדָּל:

וְהָיָה צֶמַח אֲמָרִי לְרִצּוֹן

לכבי מכוני

22

by

2

!

1

1

७५

7

57

2

7

44

[illegible]

עצור ופסח עזרום העם עזרה לע הפסח משה
 יאמר שמואל להם סדר יח ויהי שמו
 שהיה שנה תחלה סדר ויהי חיה חיות עזר
 עזרום העם ופסח עזרו יסון שנה ססס עזרו
 ועד ויהי חיה חיות העם ב ששט חסס יחיה
 ויהי חיה לע שהיה חיה עזרם ויהי חיה חיה

ויהי התלמוד פ' גמרת עשרה (שם) שתיקה הוא
 אב' וישב ודבר' (ק) וישב ודבר' (שם) והוא
 זהו סוף' של' גמרת התורה' (שם) וידר' שתיקה
 ק' קריית' והתעורר' גמרת התורה' (שם) ק' קרי
 קריית' וישב ודבר' (שם) וישב ודבר' (שם)
 (והוא) (ק) וישב ודבר' (שם) וישב ודבר' (שם)

דמותו של מהר"ם
בכתב-יד מהמאה
הט"ו

זיקתו הנפשית של מהר"ם אל ארץ-ישראל ואל ירושלים

כדי להבין את עומק זיקתו הנפשית של מהר"ם אל ארץ-ישראל יש לצרף לדיוננו חמישה מקורות נוספים, שעד כה לא נעשה בהם שימוש בחקירה זו. אפתח במקור המצוי עדיין בכתב-יד, ואשר טרם פורסם. מסופר בו כי בכל פעם שהזכיר את שמה של ירושלים בתפילתו נהג מהר"ם לכרוע על ברכיו כלפי מזרח.¹⁶ נקל לשער כמה גדולה היתה השפעת מעשה זה על קהל המתפללים בבית-הכנסת. בשל מעמדו המיוחד של מהר"ם בקהילות אשכנז ודאי השאיר מעשה זה את רישומו בלב הבריות והתפרסם בקהילות אשכנז. במשנה מסופר כי כשהיה כוהן גדול מזכיר את השם המפורש בתפילתו ביום הכיפורים בבית-המקדש, היו כל השומעים כורעים ומשתחוים.¹⁷ והנה גדול חכמי אשכנז בדורו עשה כן כשהזכיר את שמה של ירושלים בתפילתו. מקור זה משלים את המובא ב"ספר התשב"ץ" על מנהגו של מהר"ם לקרוא מדי ערב בערב, לפני עלותו על מיתנו, את מזמור קכב בתהלים ('שמחתי באמרים לי בית ה' נלך. עמדות היו רגלינו בשעריך ירושלים').¹⁸ ראוי להעיר על שילוב מזמור זה בתוך קריאת שמע שעל המיטה ועל אמירתו לאחר תפילת 'המפיל', הנחשבת כסיום וחתימה של מעשי האדם בכל יום ויום לפני השינה, ואשר אחריה אין נהוג לדבר עוד בדברי חולין כלל.¹⁹ מהר"ם חתם דרך קבע את יומו באמירת מזמור זה, המתאר את שמחתם של עולי הרגל לירושלים, את ההשתוקקות לעמוד בשעריה ואת הבקשה לשלוותם של אוהבי ירושלים. יש באמירת תפילה זו מדי ערב, לאחר מלאכתו ועשייתו של אותו יום, ללמד על עצמת חיבתו של מהר"ם לירושלים ועל גודל ציפייתו לגאולה בה, לא פחות מאשר שיריהם של גדולי משוררי ציון שהתאוו לשכון בחצריה.

מקור שלישי המלמד על זיקתו הנפשית העמוקה של מהר"ם אל ארץ-ישראל נשתמר בספר 'כפתור

נוקק לבעיה נוספת שיש לה השלכה, ולו עקיפה, על מעמדה של ארץ-ישראל בעיני בני אשכנז בזמנו: מתן עפר מארץ-ישראל בקברו של נפטר. לאחרונה העמיד תא-שמע על מקורות אנונימיים בעניין זה המתייחסים אל מהר"ם, ראה מאמרו: שלם, ו (לעיל, הערה 1), עמ' 317-318. מהר"ם קבע שאין די בעפר זה כדי להשיג את מלוא הכפרה שזוכה לה הנקבר בארץ-ישראל עצמה. דיוקיו שם מן הירושלמי הם פשטם של דברים ואין ללמוד מכאן על יחס מסווג כלשהו שהיה לו כלפי עצם המנהג. דווקא מעלתה של ארץ-ישראל עצמה עולה מדבריו שם שאין דינו של עפר מארץ-ישראל המובא לחוץ לארץ כדין הארץ עצמה. דבריו של תא-שמע (שם, סוף עמ' 317 וראש עמ' 318) שהמדיינים הבינו שהבאת עצמות הנקברים לארץ לאחר מותם 'משיגה את כפרתם כאילו עלו בחייהם', מסופקים בעיני. ייתכן מאוד שכוונת המשיב היתה כי טובה אדמה מעטה זו שמקורה מארץ-ישראל מלא כלום. אך אין לפרש את דברי המשיב כמי שבא לומר שזאת היא הקבורה הנבחרת.

16 כ"י קמברידג' 791, דף 748, סימן רכג. אין בידינו לקבוע מאימתי החל מהר"ם לנהוג כן.

17 משנה, יומא ו, ב.

18 'כשמהר"ם ז"ל קורא את שמע לפני מטתו... ואומר 'המפיל חבלי שינה' כו' בעמידה, ואומר אותו מזמור 'שמחתי באומרים לי' כדי להזכיר ירושלים. ספר התשב"ץ (לעיל, הערה 7), דף כא ע"ב, סימן רס. ב"ספר התשב"ץ נכללו מנהגים של מהר"ם מתקופות שונות בחייו, ואף כאן אין לדעת לאיזו תקופה בחייו מתייחסים הדברים. המקור המובא להלן, הערה 22 (ואף הוא מ'ספר התשב"ץ'), מספר על מנהגו בחייתו של ציבור, והוא בוודאי עוד לפני תקופת מאסרו.

19 ברכת 'המפיל' ומקומה בקריאת שמע שלפני השינה נדונו מן הבחינה ההלכתית במקומות שונים. ראה הסיכום בהגהת הרמ"א, שולחן ערוך, אורח חיים, כלל רלט, סימן א: 'ויקרא קריאת שמע סמוך למטתו ואין אוכלים ושותים ולא מדברים אחר קריאת שמע על מטתו, אלא ישן מיד' (ושם נזכרות דעות קודמות של חכמים מן המאה הי"ג בעניין זה).

ופרח' לר' אשתורי בר' משה הפרחי: 'שמעתי מה"ר ברוך על רבינו מאיר רבו, שפעם אחת אירע שהביאו לו אורז יפה. עמד הרב ז"ל ועשרם, ואמר שמא מארץ ישראל הם; ואותו הרב מאשכנז היה'.²⁰ אפשר שמעשה זה קשור בדיון ההלכתי המפורש במשנה על הפרשת מעשרות מאורז שהובא מחוץ לארץ לארץ-ישראל,²¹ אך זהו קשר אסוציאטיבי גרידא. המשנה מדברת על דינו של אורז שהובא מחוץ לארץ לארץ, ולא להפך. אין בהלכה כל פסיקה שבה יכול היה מהר"ם להסתייע בהנחתו שסתם אורז הנמצא בחוץ לארץ יש לחשוש שמא מקורו בארץ-ישראל ויש ליטול ממנו מעשר. מדובר במעשה שהיתה בו משום חסידות יתרה ומופלגת שמקורה בראש וראשונה בחיבת ארץ-ישראל, ולא בהלכה כלשהי. מה שמשך את תשומת לבו של מהר"ם והביאו לאותה פסיקה חריגה הוא עצם הימצאותו של אורז יפה בחוץ לארץ. יש כאן מעין ראייה 'רומנטית' הקושרת פרות יפים עם ארמת ארץ-ישראל דווקא, והיא שהולידה את החשש בלבו של מהר"ם ואת החלטתו לעשר אותו אורז. אין צריך לומר שבמציאות הראלית של המאה הי"ג מדובר בחשש רחוק ביותר, חסר כל רקע היסטורי ממשי. אמנם יש בתלמוד דרשות שונות בשבח פרותיה של ארץ-ישראל, אך רק מי שאהבת ארץ-ישראל נטועה עמוק בלבו ובתודעתו יעלה הרהורים מעין אלה בעת ראיית פרי יפה בגרמניה הרחוקה.

תחושה זאת עשויה לשמש הסבר למעשה אחר של מהר"ם. הוא נהג להכריז בבית-הכנסת 'מוריד הטל' לפני תפילת מוסף ביום הראשון של פסח, מפני שבארץ-ישראל אומרים 'מוריד הטל' בתפילת שמונה-עשרה: 'וכשהוא מתפלל לפני התיבה ביום ראשון של פסח למוסף קודם שמתחילין הציבור להתפלל י"ח אומר בקול רם "מוריד הטל", לפי שבארץ ישראל אומרים מוריד הטל [ההדגשה שלי, א"ג], כשאין אומרים "משיב הרוח ומוריד הגשם"'.²² באשכנז לא הזכירו 'מוריד הטל' בתפילה ולא היה כל צורך בהכרזה זאת.²³ קרוב מאוד שמעשהו זה של מהר"ם אף הוא מקורו בזיקתו הנפשית

20 כפתור ופרח לר' אשתורי הפרחי, ברלין תרי"ח, דף פה ע"ב; מהדורת א"מ לונץ, ירושלים תרנ"ז-תרנ"ט, עמ' תקכט. וראה מה שכתבתי על כך במאמרי בקתורה, 4 (לעיל, הערה 1), עמ' 192, הערה 9.

21 דמאי ב, א; ש' ליברמן, תוספתא כפשוטא, סדר ורעים, א, ניוארק תשט"ו, עמ' 209.

22 ספר התשב"ץ (לעיל, הערה 7), דף ט ע"א, סימן קא; וראה הנאמר בבבלי, תענית ג ע"א: 'בטל וברוחות לא חייבו חכמים להזכיר', וראה שם בתוספות, תענית ג ע"א, ד"ה 'בטל': 'לפיכך אין קפידא לומר מוריד הטל אפילו בימות החמה'; רמב"ם, משנה תורה, הלכות תפילה י, ה, ובנושאי הכלים שם; ראבי"ה, הלכות תענית, ג, מהדורת א' אפסטיבצר, ירושלים תשכ"ד², עמ' 588; פסקי הרא"ש, תענית, שם, וכאלה נוספים.

23 בטור, אורח חיים קיד, מפורש: 'ונוהגין בספרד להזכיר [=טל] אף בימות החמה, אבל באשכנז אין נוהגין להזכירו'. וראה גם בשולחן ערוך, אורח חיים קיד, ג. לאחרונה עסק בעניין זה י' פרנקל - שבדק את נוסח התפילה בכתבי-יד שונים - ואף הוא הסיק שלא אמרו 'מוריד הטל' באשכנז: 'לפי פסקי הגאונים הלך מנהג אשכנז (מערבי ופולין) ולא אמרו "מוריד הטל" מעולם', י' פרנקל, מחזור לתג הפסח, ירושלים תשנ"ג, מבוא, עמ' סז-יח, ושם בהערות נזכרת ספרות נוספת. הציטוט הנזכר מובא שם, עמ' יז. ר' שמעיה, תלמידו המובהק של רש"י, ראה לנכון להוסיף בפירושו לפיוט טל של הקלירי הסבר על עצם אמירת הפיוטים הללו בחג הפסח, שהרי במקומו בחוץ לארץ עונת הגשמים עורגה בעיצומה: 'כי הנה הסתיו עבר ואין אנו עוד צריכין למטר. בארץ ישראל היה עומד רבי אלעזר הקלירי שממחרת לבשל פירותיה כצבי, וקוצרים בעצרת. מניסן ואילך הגשמים מרביבים הגורשים. וגם אנו מבקשים רחמים על ארצינו לחדשה ולהשיבה לקדמתה', כ"י מוסקווה-גינצבורג 615, דף 10א. כמה שונה היה ר' אשר בר' יחיאל (הרא"ש), תלמידו של מהר"ם, בגישתו העקרונית. הוא גלחם הרבה כדי להתחשב בתפילות לבקשת הגשמים בתנאים האקלימיים של אירופה. ראה: שו"ת הרא"ש, ניו יורק תשי"ד, כלל ד, סימן י (יואמתי כמה פעמים לחברי, שראוי היה שלא להפסיק מלשאול ולהזכיר עד עצרת, כי עתה אני יודע שכל הארצות שאני יודע עיקר גשמייהם הם בין פסח לעצרת).

העמוקה אל ארץ-ישראל: להזכיר לכולם את המנהג של בני ארץ-ישראל ביום טוב ראשון של פסח ולהזכיר שבחו של הקב"ה המוריד את הטל לברכה על אדמת ארץ-ישראל. אפשר שיש להוסיף למעשים ולהנהגות הללו גם את קביעתו של מהר"ם שמבחינה עקרונית ראוי היה להעדיף את תרגום ירושלמי על פני התרגום הבבלי (תרגום אונקלוס) בקריאת פרשת השבוע, וכי רק בשל נדירות תרגום ירושלמי הועדף התרגום הבבלי: 'ועוד כתב ה"ר מאיר שאינו מועיל

מצבת קברו של מהר"ם בבית-העלמין היהודי בוורמס

כך כשאדם חוזר ג' פעמים מקרא כמו שיחזור ב' פעמים מקרא ואחד תרגום. כי מן הדין היה לנו לחזור תרגו' ירושלמי לפי שבטוב יותר מפרש העברי יותר מן התרגום שלנו, אך שאינו מצוי בינינו, ואף כי אנו נמשכין אחר מנהג בבליים.²⁴ קביעה זאת, שהתרגום הירושלמי עדיף, אינה עולה בקנה אחד עם הפסיקה של חכמי ישראל בראשית ימי-הביניים שבמחלוקת בין התלמוד הבבלי ובין התלמוד הירושלמי יש להעדיף את הבבלי.²⁵ אמנם העדפה זו מתייחסת לענייני הלכה, אך ניתן להסיק ממנה שמבחינה עקרונית אין עדיפות למורשה הספרותית הארץ-ישראלית. קשה למצוא נימוק ענייני להעדפת התרגום הירושלמי על פני תרגום אונקלוס, שנתפס כתרגום בבלי.

24 כל בו, נאפולי ר"ן סימן לו ובמקבילות. ראה ר' מאיר בר' ברוך מרוטנבורג: תשובות פסקים ומנהגים, א, מהד' י"ז כהנא, ירושלים תשי"ז, עמ' ריח, סימן רמט, ובהערות שם.
25 ראה לעניין זה במקורות שהביא כהנא (שם), הערה 3, וכאלה נוספים.

אין בסגולותיו של התרגום הירושלמי כדי להצדיק זאת, גם לא בהנמקה של מהר"ם שהתרגום הירושלמי מדויק יותר.²⁶ ייתכן שזיקתו הנפשית העמוקה של מהר"ם אל ירושלים היא שהניעה אותו להעדיף את התרגום הירושלמי, שנתפס בעיניו כתורתה של ארץ-ישראל. תופעה זו כשלעצמה אין בה כדי להפתיע. אמירת 'הנרות הללו' לאחר הדלקת נרות חנוכה מעידה גם היא על זיקתו ההדוקה של מהר"ם אל תורת ארץ-ישראל. וכבר העיר דניאל גולדשמידט בדיונו במנהג זה כי:

לא בכל התקופות בתולדות ישראל הוא היה בשימוש. בשני התלמודים אין זכר למנהג לומר אחר הדלקת הנרות תפילה... הוא הדין לספרות הגאונים, החל בהלכות גדולות עד התשובות האחרונות. המנהג אינו נזכר בחיבורי הרי"ף והרמב"ם, בחיבורים שיצאו מהאסכולה של רש"י... ואף מאוחרים בין הפוסקים הראשונים... ובוה נראה שקבלת מנהג זה (וגם קבלת הטופס לאמירה) קשורה בסמכותו של איש אחד שהיתה לו השפעה גדולה על הדת של יהודי אשכנז בימי הביניים ועל מנהגיהם בפרט: ר' מאיר ב"ר ברוך (מהר"ם) מרוטנבורג, שחי בגרמניה במאה ה"ג. תלמידיו מודיעים בחיבוריהם על כך שהוא נהג לומר את הנוסח הנ"ל על סמך המקור היחיד הקדום, בו נזכר: היינו מסכת סופרים שנכתבה בארץ-ישראל אחרי חתימת התלמוד בתקופת הגאונים.²⁷

לאחרונה הראה דניאל שפרבר שלא זו בלבד שמהר"ם הוא שקבע אמירה זו כחובה לאחר הדלקת נרות חנוכה, אלא שהוא בחר בנוסח המצוי במסכת סופרים, כנראה בשל זיקתו למנהג ארץ-ישראל.²⁸ אפשר שיש לצרף אל המקורות הללו כמה מדרשותיו של מהר"ם בחיבורו 'טעמי מסורת המקרא'.²⁹ בדרשות אלה הדגיש את עצמת הקטסטרופה העולמית שחולל חורבן בית-המקדש, את המועקה של בני ישראל בגלות ואת העושק של כספם, את רשעותו של עשו (סמלה המובהק של הנצרות בספרות הרבנית) ואת סופו המר.³⁰ הוא אף מצא רמז במקרא להרוגים על קידוש השם, שאינם סובלים צער

26 על סיבם של תרגום אונקלוס ותרגום ירושלמי ראה: א' גייגר, המקרא ותרגומיו, ירושלים תשל"ב, עמ' 290-315; י' קומלוש, 'תנ"ך: תרגומים', א"מ, ח, עמ' 740-770; א' שנאן, תרגום ואגדה בו, ירושלים תשנ"ג, עמ' 17, ושם ספרות נוספת על תרגום ירושלמי.

27 ד' גולדשמידט, מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תשל"ט, עמ' 399-400, והשווה דבריו שם, עמ' 402: 'סמכותו של מהר"ם מרוטנבורג ושמרנותם של היהודים... הן הן ששמרו על הנוסח המקובל, למרות כל הקשיים הכרוכים בו'. אף אפשר שהיתה למהר"ם יד בהכנסת פיוטו של ריה"ל 'ציון הלא תשאלו לשלום אסיריך' לסדר הקינות לט' באב שאמרו יהודי אשכנז. אלא שענין זה צריך עדיין בדיקה נוספת בכתבי-היד.

28 ד' שפרבר, מנהגי ישראל, ה, ירושלים תשנ"ה, עמ' יט-כה, לג-מב.

29 חיבור זה נכתב, לפחות בחלקו, על-ידי תלמידיו של מהר"ם, ונשתמר במספר כתבי-יד. הוא נדפס מכ"י וטיקן 183 על-ידי כהנא (לעיל, הערה 24), עמ' א-מא. ההבאות להלן הן על-פי חיבור זה.

30 הקטסטרופה - כגון: 'תהו ובהו - בחורבן בית המקדש' (עמ' ג במהדורת כהנא); 'יהי אור - בנוי ומשוכלל לעתיד לבא' (שם); 'כשנחרב בית המקדש' נתחסרו מן הכנפים [=של המלאכים] (שם, עמ' ד). המועקה והעושק - כגון: 'כך ישר' מבקשים רחמים הואיל שכבר (נ)עשית אותנו בני חורין אל תתנינו בידי גוים שנצטרך להיות להם משועבדים' (שם, עמ' ה); 'שעתידין האומות להחזיר הכסף כפלים ממה שלוקחין מן היהודים בזרועה[!]' רמח' (שם, עמ' יב); 'שאמר לו הק' ליעקב: ברור לך לבניך או גלות או גהינם, ולא ידע יעקב לברור איזה מהן, כי שקולין הם גלות וגהינם' (שם, עמ' יב). רשעות עשו - כגון: 'לכך היה עשו רשע, שהיה דומה לאחי אמו לבן שהיה רשע' (שם, עמ' ז); 'השדה והו' אדום... ורמז לנו המסור' שעמד הק' לעשות נקמה בד' מלכיות הללו, והיינו דכת' 'וצא הלחם בעמלק' (שם, עמ' ח); 'והואיל שהשכינה היתה שורה באותה הארץ לא יכלה אותה לסבול עליה עשו שהיה עובד ע"ז' (שם, עמ' יא).

במיתתם.³¹ ההסמכה של דרשות אלה לכתובי המקרא רחוקה ביותר מן הפשט ותלויה על בלימה. אמנם לכמה מהדרשות יש אסמכתא בספרות המדרש, אך העדפתן על פני דרשות אחרות וחיפוש מקור מקראי להן אומרים דרשני. מכאן עולה האפשרות שניתן ללמוד גם מדרשות אלה על עצמת המועקה בגלות שהטרידה את מהר"ם ועל ציפייתו לגאולה בארץ-ישראל. אם מצרפים אנו את כל המעשים, ההוראות והדרשות הללו של מהר"ם – שהגיעו אלינו באקראי בכתבי תלמידיו – אל תשובותיו הנזכרות, קשה שלא להגיע למסקנה שזיקתו לארץ-ישראל בכלל ולירושלים בפרט היתה מעוגנת ברגשות עמוקים של חיבה ואהבה, ולא התבססה רק על שיקולים הלכתיים פורמליים. עובדה זאת מעלה את האפשרות שיש לראות באור חדש גם את ניסיונו לעלות לארץ, פרשה שעודנה סתומה מבחינות הרבה.

ניסיון העלייה של מהר"ם לארץ-ישראל

בספר המנהגים של קהילת וורמס (Worms) מסופר על ניסיון העלייה של מהר"ם, שנעשה בקיץ של שנת 1286:

מורינו הרב ר' מאיר מרוטנבורג בר' ברוך זצ"ל שם לדרך פעמיו לעבור הים [ההדגשה שלי, א"ג], הוא וביתו ובנותיו וחתנו וכל אשר לו ויבוא עד עיר אחת היושבת בין ההרים הרמים שקורים למברדיש גיבורגא [Lombardisches Gebirge] בלשון אשכנז, ורצה לישוב שמה עד אשר יאספו אצלו כל העוברים עמו. והנה פתאום ההגמון הרע ימח שמו וזכרו מבוילא [Basel], רכב מרומי דרך אותה עיר ועמו משומד אחד ושמו קניפפא ימח שמו וזכרו, והכיר במורנו והגיד להגמון. וגרם שהפחה מיינהרס מגיירץ, שר של אותה עיר, תפשוהו ד' בתמוז שנת מ"ו לאלף הששי ומסרוהו למלך רודולף.³²

במקור זה לא נזכר במפורש מחוז חפצו של מהר"ם, אלא רק שהוא הגיע ללומברדיה כדי 'לעבור הים' [ההדגשה שלי, א"ג] הוא ובניו ובנותיו וחתנו וכל אשר לו'. 'לעבור הים' מקביל למונח הלטיני ultra mare (=מעבר לים), שבו תיארו באותם ימים את מדינות הצלבנים בארץ-ישראל וסביבותיה. הקיסר רודולף בפקודתו על החרמת רכוש הבורחים, שתידון להלן, מציין במפורש את מחוז חפצם: ultra mare, ויש בכך עדות ברורה שאכן מדובר בארץ-ישראל. עדות חשובה נוספת – חד-משמעית – נשתמרה בכ"י אוקספורד-בודליאנה 2240 (דף 191ב); מפורש בו כי מהר"ם ביקש 'לילך בארצות החיים', ומכאן שאכן מדובר בניסיון עלייה לארץ-ישראל.³³

31 'רמו להרוגים על ק"ה [קידוש השם] שאין צער במיתתם' (שם, עמ' לט; והשווה תשובתו: תשובות מהר"ם, פראג תרנ"ה, סימן תקיז, דף ע"א). ואולי גם: 'הזוכה להיות משיח השם ונקמה מעוונותיו' (שם, עמ' כה).
32 ל' לויזון, נפשות צדיקים, פרנקפורט ע"ב מיין 1855, עמ' 36. וראה: אורבך (לעיל, הערה 3), עמ' 542, ושם הערה 6; פראוור (לעיל, הערה 8), עמ' 326-327. ראה גם דבריו של אגוס (לעיל, הערה 3), עמ' 126. השווה: אצל י"מ פלס, מנהגות וורמייזא, ירושלים תשמ"ז, ע"מ רנב, הערה ג. הדיון המפורט ביותר בניסיון העלייה של מהר"ם מצוי אצל צ' גרץ, דברי ימי ישראל, ה, תרגם ש"פ רבינוביץ, ורשה תרנ"ז, ציון ט, עמ' 377-380. גרץ קיבל את דעתו של שאב שמדובר בעלייה גדולה מאוד, וכי ממגנצא לבדה יצאו תמישים וארבע משפחות שניסו לעלות לארץ, אך דעה זו מסופקת עד מאוד. ראה להלן, הערה 34.
33 על משמעות ultra mare ראה: גרץ (לעיל, הערה 32), עמ' 379; פראוור (לעיל, הערה 8), עמ' 326 (ביטוי

ממקורות אחרים, ובמיוחד מהפקודה להחרמת רכוש היהודים הבורחים מגרמניה, פקודה שהוצאה מטעם הקיסר הגרמני רודולף כחמישה חודשים לאחר שיצא מהר"ם לדרך, ניתן ללמוד שמדובר בעלייה גדולה באופן יחסי, שהקיפה אולי עשרות משפחות, ובתוכן מקהילות מגנצא, וורמייזא

ושפירא. צבי גרץ, שבירר מקורות אלה, הסיק כי מדובר ב'עלייה המונית', ואף אם יש הפרזה בקביעה זו – כפי שידון להלן – ברור שעשרות משפחות עזבו את גרמניה וניסו לעלות לארץ-ישראל. כישלון העלייה הזאת ומיעוט המקורות העוסקים בה ובמניעיהם של העולים הרחיקו אותה מתודעתם של העוסקים בחקר תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל, והיא כמעט לא נדונה במחקריהם. הם הסתפקו בציון הניסיון והכישלון מבלי לעמוד על היקף העלייה, מניעיה, יעדה המשוער ומשמעותה לחקר הפולמוס על העלייה שהתחולל בגרמניה במאה ה'ג. היה זה ניסיון עלייה מרשים, וככל הנראה הגדול ביותר שנעשה מגרמניה בימי הביניים.

היקף העלייה ומניעיה

במקור שהובא לעיל מפנקס קהילת וורמס נאמר שמהר"ם ומשפחתו המתונו בלומברדיה שבאיטליה 'עד אשר יאספו אצלו כל העוברים עמו'. נוסח זה מרמז על אנשים נוספים שאמורים היו לעלות עמו ועם משפחתו. סיוע ברור לכך מצוי בפקודה כנגד הבורחים שהוציא הקיסר רודולף ב'6 בדצמבר של אותה שנה. פקודה זו נתנה רשות לארכיגמון

של מגנצא ולשרים אחרים לשלוט בכל רכושם של היהודים הבורחים אל מעבר לים (קרקעות, מיטלטלים וממונ). רודולף ציין בפקודתו חמש קהילות שמהן ברחו יהודים אל 'מעבר לים': מגנצא (Mainz), וורמייזא (Worms), שפירא (Speyer), אופנהיים (Oppenheim) ווטרוא (Wetterau). אין בידינו לקבוע כמה 'בורחים' היו מכל אחת מהקהילות הללו. אך גם אם ננקוט מספר קטן בלבד – כארבע-חמש משפחות מכל קהילה – נגיע לעשרים עד חמש-עשר משפחות, דהיינו כמאה אנשים,

שבלשון הזמן מכוון היה למדינות הצלבנים'. בכ"י אוקספורד-בודליאנה 2240 נכללו חיבורים שונים, והוא נכתב במאה ה'ט"ז. בדף 2187-2191 הביא שם הכותב סודות מן הקבלה 'שפיר' המקובל רבי' מנחם תלמידו של רוקח, דהיינו של ר' אלעזר מוורמייזא. ולאחר מכן הביא שם קטע המספר על תאריך פטירתם של שלושה חכמים: רבנו גרשום מאור הגולה – בשנת תשפ"ח (1028), והוא התאריך הנכון; ראה בספרי: חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"ט², עמ' 110-111; רבנו תם – בשנת תתקל"ו (1176); ולא 1171 כמצוי במקור אחר; ראה: אורבך [לעיל, הערה 3], עמ' 111, והקשיים שבתאריך זה, שם, עמ' 112; השלישי הוא מהר"ם – הכותב הביא את סיפור עלייתו ואת מאסרו. מנוסח המקור הזה עולה שהוא איננו קשור בפנקס מנהגי וורמס הנזכר, ומכאן חשיבותו הרבה כעדות שינקה ממקור אחר: 'בשנת מ"ו לאלף הששי נדבה רוחו של מהר"ם ג"ע ללך [=לילך] בארצות החיים ובדרך תפסו מלך רודולף מלך רומי כ"ד ימי' בחדש תמוז מ"ו לפ"ק והקהל וירמשא ערבוהו בהון עתיק[!]. כי תקף עליו. ושמא נפטר י"ט ימים באייר ג"ג לפ"ק והחזירוהו במותו לתפיסה כי כן צויה המשל [=המושל] הגדול ולא ניתן

הקיסר רודולף הראשון מהבסבורג – תחריט נחושת מאת יאקוב ון היידן (1645-1573)

וככל הנראה היו אף יותר.³⁴ העובדה שצו ההחרמה הוצא זמן קצר אחרי תפיסתו של מהר"ם, וכי מדובר בו על הפקעת רכוש הבורחים אל *ultra mare*, מסייעת בבירור להנחה שהבורחים שמו פניהם לאיטליה בניסיון לעלות לארץ-ישראל, דהיינו עשרות משפחות מגרמניה חפצו לעלות לארץ ביחד עם מהר"ם. במושגים של אותם ימים היתה זו תנועת עלייה נכבדה למדי, שאי אפשר להתעלם ממשמעותה ההיסטורית, אף אם אין בידינו מקורות מפורשים על טיב העולים, מגיעיהם ומחוז חפצם בארץ-ישראל. השאלה המעניינת ביותר היא, מה היו מגיעיו של מהר"ם? מנין שאב את העוז להחליט לארגן עלייה של קבוצה גדולה באופן יחסי, שלא מצינו כדוגמתה לפני כן באשכנז, ולעזוב את גרמניה בהסתרה, על-אף הסכנות שהיו כרוכות בדבר לקבוצה כולה, ואולי אף לנשארים בגרמניה? הרי יש להניח, שהיחס אל היהודים – שהיה באותה עת רע בלאו הכי – עתיד היה להחמיר עוד יותר בעקבות צעד זה. החוקרים הקדישו תשומת לב רבה לפקודה של רודולף להחרים את רכושם של הבורחים בשל העניין הרב שיש בה לחקר מעמדם המדיני והמשפטי של היהודים בגרמניה בסוף המאה הי"ג, שהרי רודולף הסביר את החלטתו להחרים את הרכוש בעובדה שהיהודים הם רכושו הבלעדי ומשועבדים לו בגופם וברכושם (*cum personis et rebus suis*) ועזיבתם של הבורחים גרמה לו הפסד כלכלי ניכר.³⁵ נושא אחר שנדון הוא עיסוקו של מהר"ם בתורה וקשריו עם תלמידיו לאחר שנתפס ונכלא.³⁶ אבל המניעים המשוערים של העלייה עצמה נדונו אך מעט. הרקע ההיסטורי בגרמניה באותה עת יש בו כדי להסביר מדוע מעוניינים היו יהודים לנטוש אותה, ומדוע אסר עליהם רודולף, התאב לרכושם, לעשות כן. אך בחירת ארץ-ישראל כמקום היעד של

יהודי גרמניה
עומדים בפני שופט

לקבורה עד ז' ימי' לחדש אדר סמוך לפרט הנ"ל. מנוחתו כבוד בק"ק ווירמסא.
 34 לדעת שאב וגרץ מדובר בחמישים וארבע משפחות ממגנצא לבדה שניסו לעלות לארץ. ראה: גרץ (לעיל), הערה 32, עמ' 379; K.A. Schaab, *Diplomatische Geschichte der Juden zu Mainz*, Mainz 1855, pp. 58-60. גם אגוס קיבל את דעת שאב, ולדעתו התכוננו מאות יהודים לעלות לארץ-ישראל עם מהר"ם. ראה: אגוס (לעיל), הערה 3, עמ' 132-128. אך מסקנה זו של שאב אין לה על מה שתסמוך. הרשימה של בתי יהודים שהוחרמו – שעליה הסתמך – היא מאוחרת וכוללת רכוש יהודי שהוחרם בשנת 1286 אך גם בתקופות מאוחרות יותר, כולל בימי 'המוות השחור'. וכבר העיר על כך צ' אבנרי, ראה: Z. Avneri (ed.), *Germania Judaica*, II, Tübingen 1968, p. 513. ובמיוחד עמ' 518, הערה 9. על כל פנים ברור שמדובר ביהודים רבים שניסו לעלות לארץ. קשה להניח שרודולף היה מוציא את פקודתו להחרמת רכוש הבורחים, שמטרתה העיקרית למנוע את המשך ניסיון הבריחה, לו היה מדובר במספר מצומצם של משפחות בורחים, וכבר העיר על כך אגוס (שם), עמ' 128-129. ספרות נוספת הדנה בבריחה מובאת אצל שם, עמ' 127, הערות 9-10. אין אנו יודעים מה עלה בגורלם של אנשים אלה, שניסו לעלות עם מהר"ם לארץ, לאחר שהוא נתפס.
 35 נוסח הפקודה מצוי בתוך: Monumenta Germaniae, Constitutiones, III, pp. 368-369; המקור הובא ונדון אצל G. Kisch, *The Jews in Medieval Germany*, New York 1970², pp. 129-130, אך כל דיונו של קיש יוחד למשמעות מקור זה למעמדם המשפטי של היהודים, ולא לניסיון העלייה גופו. נוסח עברי של הפקודה מצוי אצל גרץ (לעיל), הערה 32, עמ' 278-279.

מהר"ם והמצטרפים אליו מעוררת פליאה. האם לא היה סביר ובטוח יותר לבחור מקום מקלט אחר, כגון ספרד, שאלה נמלט כעבור שנים מעטות ר' אשר בר' יחיאל (הרא"ש), תלמידו של מהר"ם? ממלכת הצלבנים בארץ-ישראל היתה בערוב ימיה, ומלחמות קשות התנהלו בין שרידיה ובין המוסלמים. כל שנותר ממנה היו צור ועכו, שהחזיקה מעמד עוד כחמש שנים, עד לכיבושה בידי הממלוכים בשנת 1291 והריסת הקהילה היהודית שהיתה בה.³⁷

יש הסוברים שתנועת עלייה כה גדולה לא היתה מתארגנת בלא אמונה משיחית עזה שהגאולה קרובה. אף נשקלה האפשרות שמהר"ם וחבורתו הושפעו מהמיסטיקה ומהאמונה המשיחית של אברהם אבולעפיה. לדעתי השערה זו רחוקה מאוד. עדיין ספק גדול אם מהר"ם או חכמים אחרים בגרמניה הכירו בכלל מקרוב את תורתו של אברהם אבולעפיה, וקשה מאוד להניח שהם הושפעו ממנה. בין המקובלים עצמם היו רבים שהתנגדו למשנתו של אברהם אבולעפיה ולקבלה המעשית שלו. אחד המתנגדים התקיפים לו ולדרכו היה ר' שלמה אבן אדרת (רשב"א). מהר"ם עמד בקשרים קרובים עם רשב"א, ולא היה מתעלם מדעתו ומדעת חכמים אחרים שדחו מכול וכול את תורתו של אבולעפיה, וראו אותה כתורה מסוכנת. ובכלל, אמונתו המשיחית של אבולעפיה לא היתה קשורה בעלייה לארץ-ישראל.³⁸ יתר על כן, דמותו של מהר"ם כפי שהיא מצטיירת מן המקורות איננה של אדם שמשיח שקר יכול למשוך אותו אחריו ולגרום לו שילך שולל אחרי חזיונותיו. מהר"ם הזהיר את החפצים לעלות לארץ-ישראל לדאוג לפרנסתם שם, אסר על בני הקהילה לפדותו בדמים מרובים, ושימש כמנהיגה המוכר של יהדות אשכנז בזמנו. רחוק הוא להניח שהיה לוקח עמו עשרות משפחות ומשכנען לעלות לארץ-ישראל מתוך אמונה שאברהם אבולעפיה, או איש אחר, הוא המשיח הגואל. אפשר שהיה כאן 'דחף משיחי' כלשהו, שנבע מהאמונה שמפלת הצלבנים מבשרת שהגאולה קרובה, ועוד נשוב לכך להלן. אך קשה לדבר על אמונה במשיחיותו של אדם כלשהו או בתאריך יעד שבו תהא הגאולה.

לו ניסה מהר"ם לעלות לבדו, ניתן היה בדוחק לתארו כמי שמונע על-ידי אמונה משיחית וכמי שמוכן להמר בגורלו, בציפייה לנסים שיתרחשו לו. אך מאחר שנטל עמו את בני ביתו כולם ואנשים רבים אחרים מבני קהילתו, יש לשלול אפשרות זו. איש שקול, מדוד ואחראי היה מהר"ם – כפי שמצטיירת דמותו מהמקורות – וקשה להניח שהיה מהמר בגורל אחרים ומכניסם לתוך הסכנה. הוא אף היה ער לסכנה פן יתגלה מעשה הבריחה והרצון לעלות לארץ, ולכן יצאו הוא ואנשיו בנפרד על מנת להיפגש באיטליה ולא לעלות כקבוצה אחת.

ירושלים – מחוז חפצו של מהר"ם

נברר תחילה את מחוז חפצו המשוער של מהר"ם בארץ-ישראל. בירור זה יש בו כדי לסייע גם בחיפוש אחר המניעים המשוערים. לאן ניסה מהר"ם לשים את פעמיו? שתי אפשרויות יש בדבר:

36 אורבך (לעיל, הערה 3), עמ' 545-546; אגוס (לעיל, הערה 3), עמ' 125-138.
 37 ראה על כך: י' פראוור, תולדות ממלכת הצלבנים בארץ ישראל, ב, ירושלים תשל"א, עמ' 525-544; על קהילת עכו ראה: פראוור (לעיל, הערה 8), עמ' 317-329. הוא שיער שם שמהר"ם ואנשיו חפצו לעלות אליה ולהתיישב בה.
 38 ראה: מ' אידל, משיחיות ומיסטיקה, תל-אביב תשנ"ב, עמ' 17-35. פרופ' אידל מסר לי בשיחה בעל-פה שאף

ירושלים, שהיתה נתונה תחת שלטונם של הממלוכים, או עכו הצלבנית. ידיעות מפורשות על כך לא נשתמרו במקורות, אך הדעת נוטה בבירור להניח – בניגוד לדעה המקובלת במחקר – שהוא חפץ להגיע לירושלים. אמנם העולים שקדמוהו מערי אירופה הנוצרית במאה הי"ב והי"ג שמו פעמיהם אל ערים צלבניות בארץ-ישראל (ובמיוחד עכו), ומצאו בהן מקום מקלט, הן מבחינה פוליטית והן מבחינה תרבותית. דבר זה גרם לחוקרים להניח, בלא שום דיון והוכחה, שגם מהר"ם חפץ להתיישב בעכו עם אנשיו. אך עליות אלה נערכו בימים עברו, ובינתיים נשתנה המצב לחלוטין. הצלבנים ספגו מכות קשות, וכמעט כל הארץ היתה כבר בידי המוסלמים. ניסיון העלייה נערך חמש שנים בלבד לפני נפילת עכו, כאשר היה ברור לכול שגורלה נחרץ: 'צור נהנתה עדיין משביתת-הנשק... (יולי 1285), ועכו רשאית היתה גם היא לקוות לשלום... אך ברור היה לכול, שאין כאן אלא בעיית-זמן בלבד, מתי יפלו גם שרידים צלבניים אחרונים אלה ביד המוסלמים'.³⁹ מהר"ם עמד בקשרים הדוקים עם הקהילה היהודית בעכו, וקשה להעלות על הדעת שהוא לא ידע על המתרחש בה ועל החרב שכבר הונפה על ראשה.⁴⁰ האם היה שיקול רציונלי כלשהו בבחירתה ערב חורבנה הצפוי כמקום מקלט לו, למשפחתו ולאנשי הרבים שנצטרפו אליו ובקשירת גורלם של כל אלה בגורל הצלבנים?! והרי ברור היה שחורבנה של עכו עתיד היה לפגוע פגיעה קשה גם ביהודים. אין זה מקרה שבעת כיבושה השמידו הכובשים המוסלמים את הקהילה היהודית שבה.⁴¹ אין להשוות מצב זה למציאות בראשית המאה הי"ג. החוזה של שנת 1204 החזיר לצלבנים את יפו וערים אחרות. חכמי צרפת, שעלו לאחר מכן והתיישבו בעכו, סברו שהשלטון הצלבני איתן. המצב בשנת 1286 היה שונה מן הקצה אל הקצה.

מסתבר שהמצב המדיני המחמיר והולך בגרמניה, מפלת הצלבנים והסוף הקרב של ממלכתם בארץ-ישראל הם שהניעו את מהר"ם לכנס סביבו קבוצה של עולים ולעלות לירושלים. במפלת הצלבנים בארץ-ישראל ראה אות ישועה המבשר טוב לעם ישראל. 'מלכויות המתגרות אילו באילו' צוינו במדרש כסממן המבשר את הגאולה.⁴² והנה במקרה זה שתי המלכויות החזקות שבעולם – הנצרות והאסלאם – מתגרות זו בזו על אדמת הקודש, והנצרות נוחלת מפלה ניצחת. והרי הנצרות ראתה במלחמה זו מלחמת קודש ובאה אליה בהתבססה על יסודות אמונתה ועל דבקות בשליחותה הקדושה עלי אדמות. במפלה זו נתקבלה, באופן חלקי, זעקתו של מהר"ם בקינתו על שרפת התלמוד: 'עד אן, עדינה [=אדום, נצרות], תהי שוכנה ברב השקט... תשבי ברב גאווה לשפוט בני אל... אשרי שישלם לך גמולך'. במפלת הצלבנים היה כדי להקטין ולו במעט את תחושת הגאווה הזאת של הנצרות. האיבה הגדולה ל'בני עשו' הנוצרים, שהיתה נחלתה של יהדות אשכנז מימים קדמונים – כשם שהיתה נחלתם של יהודים רבים אחרים – שימשה רקע נאות להחלטתו. מסתבר שהוא האמין

לדעתו אין זה סביר שתורתו של אבולעפיה קנתה לה תומכים וחסידים באשכנז.

39 פראוור (לעיל, הערה 37), עמ' 525. למרות קביעה נחרצת זאת סבר כאמור גם פראוור שמהר"ם וחבורתו תפצו להגיע אל עכו. ראה לעיל, הערה 37.

40 שאלות בהלכה הופנו אל מהר"ם מעכו. ראה: אורבך (לעיל, הערה 3), עמ' 541.

41 מקצת מן המקורות המתייחסים לחורבן זה מובאים אצל ב"צ דינור, ישראל בגולה, ב, 1, 'ירושלים תשכ"ה, עמ' 440-442. וראה שם במיוחד הקינה של ר' יוסף בן תנחום הירושלמי.

שאותה מפלה מבשרת עידן של הצלה וגאולה לעם ישראל, אף אם זו גאולה חלקית. הרשות שנתנו המוסלמים ליהודים לשוב ולהתיישב בירושלים לאחר שנכבשה על-ידם, היה בה כדי לסייע לתפיסה זו. וכבר ציינו כי היהודים ראו ברשות שנתן צלאת א-דין ליהודים לשוב לירושלים מאה שנים לפני כן - בשנת 1187 - אות ממרומים, עד שתיארו אותה כהצהרה שנתן כורש בשעתו ליהודים לשוב לארצם לאחר שגלו ממנה.⁴² מהר"ם קיווה לבנות בירושלים קהילה של יהודי אשכנז שתשמש אבן שואבת ליהודים אחרים מגרמניה ומצרפת.

יש להניח שכמיהתו הגדולה של מהר"ם אל ארץ-ישראל בכלל ואל ירושלים בפרט - כמיהה שבאה לביטוי במקורות שנדונו כאן - שימשה גם היא מקור דחיפה ממשית להתחלתו לעלות, ואולי השפיעו עליו גם חכמי ספרד שקדמוהו. כאמור אפשר שהיתה זיקה בין תורתו של רמב"ן על מעלת ארץ-ישראל ובין תפישתו של מהר"ם. ר' שלמה אבן אדרת (רשב"א), תלמידו של הרמב"ן, עמד כאמור בקשרים ספרותיים עם מהר"ם, ומהר"ם פנה אליו בשאלות.⁴³ שירו המפורסם של ר' יהודה הלוי 'ציון הלוא תשאל לי לשלום אסיריך' כבר היה בזמנו של מהר"ם בתוך מחזור התפילה האשכנזי, בין הקינות לט' באב. מסתבר שפיוט מופלא זה השפיע גם הוא על יחסו אל ארץ-ישראל ואף על החלטתו לנסות ולעלות אליה. על כל פנים את פיוטו 'שאלי שרופה באש לשלום אבליך' בנה מהר"ם בביורו על-פי שירו הנזכר של ריה"ל. חרוזה אחרי חרוזה מפותטת על-פי שירו זה של ריה"ל. יש בוצת כדי ללמד על החיבה הגדולה שחש מהר"ם לאותו שיר של ריה"ל. אין בידינו לקבוע מתי במדויק הוא הוכנס לליטורגיה האשכנזית כאחת הקינות הקבועות בתפילת ט' באב. ייתכן שההערכה הגדולה שרחש לו מהר"ם סייעה להיקלטותו בסדר התפילה של יהדות אשכנז. וכבר ראינו לעיל את חלקו המכריע של מהר"ם בשילוב 'הגרות הללו' בברכת נרות חנוכה. על כל פנים קשה להניח שפרשת עלייתם של ריה"ל ורמב"ן לארץ-ישראל לא היתה מוכרת למהר"ם. הקשרים בין שני המרכזים היו הדוקים יותר ממה שנראה לכאורה, וכאמור מהר"ם עמד בקשר הדוק עם רשב"א, תלמידו של רמב"ן. על כל אלה יש להוסיף שני גורמים כבדי משקל: השפעת משנתם של חכמי צרפת על ערך העלייה לארץ-ישראל ושרפת התלמוד בפרס בשנת 1242, ועוד נשוב לכך להלן.

מכל מקום, אין לראות את עלייתו של מהר"ם כאפיזודה חסרת חשיבות, כמעשהו של אדם בודד המחפש לו הרפתקה בימי זקנתו. היה זה אירוע ציבורי ממדרגה ראשונה. גדול חכמי אשכנז בדורו, ואחד מגדולי חכמיה בכל הדורות, מכנס יחדיו קבוצה נכבדה של יהודים על מנת לעלות עמם לירושלים ולבנות בה קהילה יהודית, לאחר שנפלה ממלכת הצלבנים, 'ממלכת העריצות', שכל עוד שלטונה קיים - אין כיסאו של הקב"ה שלם. כאמור כישלונם של הצלבנים לקיים את ממלכתם בארץ-ישראל נתפס על-ידי מהר"ם במפורש כעדות לכך שאין אחיזתם בה אלא אחיזה ארעית, ורק העם היהודי יכול לבנותה. עלייה זו של מהר"ם ואנשיו היא במניעיה ובלהט שלה המשך ישיר

42 בראשית רבה מא, א (מהדורת תיאודור-אלבק, חלק א, ירושלים תשנ"ו,² עמ' 409).

43 כעדותו של ר' יהודה אלחריזי בספרו 'תחכמוני'. הדברים הובאו ונדונו על-ידי א' יערי, מסעות ארץ ישראל, רמת-גן 1976, עמ' 67. ההבאה מהקינה של מהר"ם היא מתוך: סדר הקינות לתשעה באב, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשכ"ח, עמ' קלו.

לעלייתם של רבני צרפת שני דורות לפני כן, ובהבדל אחד רב משמעות: בינתיים נתערערו יסודות קיומם של הצלבנים בארץ. מפלתם על כל המשמעות והדתיות והסמליות שלה נראתה קרובה מאי פעם. לפי תפיסתו של מהר"ם, לא מעשה 'מרידה' והתרסה כלפי גבוה על-ידי דחיקת הקץ היה כאן, אלא מעשה חיובי של מצוות עלייה לארץ-ישראל על מנת לחיות בה בקדושה ובטהרה, מעשה שכלשונו 'אין קץ לשכרו', ובכך לסייע בקירוב הגאולה, ועוד נשוב לכך להלן.

בין מהר"ם לחסידי אשכנז

הגילוי החשוב של תא-שמע על ההתנגדות העזה לעלייה לארץ בקרב כמה מחסידי אשכנז מאיר באור חדש את ההתלבטות הרבה שרווחה בגרמניה במאה ה-19 באשר לעלייה לארץ מחד גיסא ואת משמעות גישתו האוהדת לעלייה של מהר"ם מאידך גיסא. יש להעריך אפוא מחדש את ההתלבטות באשר לעלייה הנרמזת בשאלות הרבות באופן יחסי שהופנו אל מהר"ם בנושא זה⁴⁴ ואת מעשה העלייה הקבוצתית שלו.

אומץ לב רב וביטחון בצדקת הדרך נדרשו ממהר"ם בקבלת ההחלטה על העלייה על רקע ההתנגדות התקיפה של אנשים מסוימים בקרב החסידים. ומה רב המשקל שניתן לעלייתו בדעת הציבור היהודי. יש להניח שההתנגדות היתה מוכרת, ועל כן החלטתו לפעול בניגוד לה באופן כה בוטה ומפורש על ידי עלייה קבוצתית גדולה עוררה דיונים והתלבטויות. אמנם תקופת הפריחה של חסידות אשכנז היתה דור אחד או שניים לפני עליית מהר"ם, אך השפעת תורתו ניכרה גם במחצית השנייה של המאה ה-19, וכאמור מהר"ם עצמו הושפע ממנה. הטפתו לעלייה למי שמסוגל להתנהג בארץ בקדושה ולדאוג למחייתו, בד בבד עם ארגון קבוצת עולים גדולה, היא קריאת תיגר ברורה על תורת החסידים בעניין זה. סביר להניח שלכישלון הצורב של העלייה ולמאסרו של מהר"ם היו הדים מרובים, ומי יודע אם לא היו כאלה שראו בכך אות משמים ופירשו זאת כהתממשות האזהרה של המתנגדים. ומה עוד שלא היתה זו התנגדות של מה בכך, אלא משנה סדורה שתיארה בחומרה יתרה את העלייה לארץ לפני הישמע שופרו של משיח, וראתה בכך דחיקת הקץ והפרת שבועה שהשביע הקב"ה את ישראל, כנוצר לעיל.

כנגד טענות אלה צריך היה מהר"ם להציע משנה סדורה משלו. ראינו לעיל את הרושם העז שעשתה עליו מפלת הצלבנים בארץ-ישראל. נראה שבין הגורמים שסייעו לו לגבש את משנתו יש למנות גם שני אירועים שלהם היה עד בצעירותו, בשהותו בצרפת:⁴⁵ שרפת התלמוד בפריס בשנת 1242 והתגבשות משנה אוהדת לעלייה בכמה בתי-מדרשות של בעלי התוספות במחצית הראשונה של המאה ה-19 ובמיוחד בבית-מדרשו של ר' יצחק בן אברהם (ריצב"א).

שרפת התלמוד וכתבי קודש נוספים השאירה רושם קשה ביותר על מהר"ם. רושם זה מצא את ביטוי

44 ראה: תשובות הרשב"א, א, וינה תקע"ב, סימן תשל"ז, ורשה תרכ"ח, סימן קסג.

45 ולעניין זה אין זה משנה אם אכן נשאלו על-ידי אדם אחד או על-ידי מספר שואלים. ההתלבטות היתה נחלתם של רבים, כפי שעולה בבירור מן המקורות.

בקנינה שלו 'שאלי שרופה באש', שהוכנסה מאוחר יותר לסדר הקינות לט' באב במחזור התפילה האשכנזי.⁴⁷ יש להניח שאירוע קשה זה הוליד בקרבו איבה עזה לנצרות. אפשר שכבר אז גמלה בלבו ההכרה שאין עתיד ליהדות בארצות אירופה הנוצרית. יש להניח שהדיעות על המפלה הסופית הקרובה של ממלכת הצלבנים בארץ-ישראל נתפסו אצלו כאות משמים הקורא לעלייה, אף שאין לתאר את עלייתו כנובעת ממניעים משיחיים מובהקים. כבר בדורות קדומים דרשו חכמים כי מפלת 'רומי', דהיינו הנצרות, תהא אות מבשר טוב לעם ישראל. למפלתה בארץ-ישראל היה בוודאי משקל אמוציונלי מיוחד במינו. לגורם השני יש לייחס כנראה משקל רב עוד יותר. מהר"ם למד בבית-מדרשו של ר' יחיאל מפריס, שעמד בראש המחנה היהודי בוויכוח פריס, שבעקבותיו יצאה הגזירה של שרפת התלמוד. בסביבות שנת 1259 אף עלה ר' יחיאל לארץ-ישראל. די בעובדה זו כדי ללמד מהי הרוח שנשבה בבית-מדרשו.⁴⁸ הדברים שכתב תלמידו של ר' יצחק בן אברהם (ריצב"א) – מגדולי בעלי התוספות בצרפת בסוף המאה ה"ב ובראשית המאה ה"ג – ואשר זכו לאחרונה לדיון מחודש, בעלי עצמה ייחודית הם. הוא הביא משנה סדורה המדגישה את חובת העלייה לארץ ומתארת אותה כמעשה המקרב את הגאולה. העליות של חכמים בזמנו – המחצית הראשונה של המאה ה"ג – נתפסו כמעשה חיובי ביותר של 'חסידים ואנשי מעשה'. אם היהודים יישארו בגולה וימתינו לנס משמים, המשיח לא יבוא. הוא לא יתגלה בארץ-ישראל כשהיא בידי הגויים. לא זו בלבד שאין בעלייה משום 'דחיקת הקץ', אלא היא תנאי לבוא המשיח. הכותב תיאר את תחילת הגאולה כמותנית בעלייה ובהתיישבות של יהודים ב'ירושלים עיר הקודש ובשאר מקומות של ארץ ישראל':

ולאחר שנתיישובו בירושלים חכמים מד' רוחות וחסידים ויראו השם ויגלה משיח ביניהם ועל פי חכמים וחסידים וידבקו בו ויתאבקו בעפר... ואל יעלה על לב איש שיגלה מלך המשיח על ארץ לא טהורה, וגם אל ישגה לחשוב שיבא גם בארץ ישראל בין הגוים. הטועה בזה לא חש לכבודו של מלך המשיח, אך ישראל תופשים התורה, חסידים אנשי מעשה, מארבע רוחות העולם אחד מעיר ושנים ממשפחה, כל איש אשר נשאו לבו ונדבה רוח טהרה והכשר חבת הקדש לבא בארץ ישראל, ועליהם יגלה מלך המשיח. כמו שנאמר: ולקחתי אתכם אחד מעיר ושנים ממשפחה והבאתי אתכם ציון... ועתה מתעוררים רבים ומתנדבים לעלות לארץ ישראל. ורבים חושבים כי אנחנו קרובים לביאת הגואל, כאשר רואים שהכבירו האומות את עולם על ישראל ברוב המקומות, ושאר סימנים ידועים נתגלו לצנועים. סוף דבר: ישראל צריכים תשובה ומעשים טובים ולחזק דברי דודים אשר מיינה של תורה ערבים.⁴⁹

46 על לימודיו בצרפת ראה: אורבך (לעיל, הערה 3), עמ' 528.
47 סדר הקינות לתשעה באב (לעיל, הערה 43), עמ' קלה-קלו. על ויכוח פריס ושרפת התלמוד ראה: 'בער, לבקורת הוויכוחים של ר' יחיאל מפריש ושל ר' משה בר' נחמן', תרביץ, ב (תרצ"א), עמ' 172-187; אורבך (לעיל, הערה 3), עמ' 448-456. המקורות של הוויכוח הובאו ונדונו לאחרונה בפירוט על-ידי J. Shatzmiller, *La deuxième controverse de Paris, Paris-Louvain 1994*. בעמ' 126-130 שם מובאת ספרות ענפה נוספת על הרקע של הפולמוס ושל שרפת התלמוד.

48 על ר' יחיאל מפריס ועלייתו לארץ-ישראל ראה: תא-שמע, שלם, א (לעיל, הערה 1), עמ' 82-84; הנ"ל, 'כרוניקה חדשה לתקופת בעלי התוספות מחוגו של ר"י הזקן', שלם, ג (תשמ"א), עמ' 319-324; ב"ז קדר, ר' יחיאל מפאריס וארץ-ישראל, שלם, ב (תשל"ו), עמ' 349-354; אורבך (לעיל, הערה 3), א, עמ' 456-457.

49 על-פי כ"י פירקוביץ 764. מובא אצל יערי (לעיל, הערה 43), עמ' 98. וראה בהערותיו של יערי על מקבילות ונוסחאות של מקור זה, שם, עמ' 764-765. ראה גם המובא בהערה הבאה מתוך כ"י דרמשטט 25. משם נלקחו

הכותב, תלמיד של ריצב"א, העיד כי לא היתה זו תאוריה בלבד, אלא השקפת עולם שהניעה חכמים בימיו לעלות לארץ-ישראל, וכנראה נתכוון לעליית רבנים מצרפת לארץ בראשית המאה הי"ג: 'ואשרינו אשר נתקיים מקרא זה, כי רוח ממרום נתערה על הכשרים לעלות לציון'. הוא אף יצא נגד אלה שסברו כי אין מקום לעליות ה'קטנות' הללו הנעשות בדרכי הטבע, אלא יש להמתין לנס גדול, בדומה ליציאת מצרים, שבו תבוא הבשורה לגאולה: 'ואל יעלה על לב אדם לומר במצרים נגאלו אבותינו בכבוד גדול וביד רמה ובזרוע נטויה ובשפטים גדולים. עוונותינו גרמו לנו אלה'.⁵⁰ הדור איננו ראוי עוד לנסים גלויים, ולכן עליו לעשות מעשה, דהיינו לעלות לארץ, ועלייה זו תקרב את הגאולה. יציאתו המפורשת נגד טענה שמשמעה כי יש להמתין המתנה פסיווית בגולה עד בוא עת הגאולה, מלמדת שהיו כאלה שהעלו טענה זו בפומבי. אנשים אלה קרובים היו בהשקפתם לדעה שהובעה בעניין זה בחוגם של חסידי אשכנז.

לדעתי יש להבין את החריפות היתרה שבה התבטאו החסידים כנגד העלייה על רקע ההתעוררות של תנועות עלייה בצרפת שינקו גם ממניעים משיחיים ומרצון לקרב את הגאולה על-ידי מעשים טובים ובראשם עלייה לארץ; החסידים באו להילחם בתנועות אלה. לעומת זאת תלמידו של ריצב"א, שדיבר בחריפות כנגד המתנגדים לעלייה ומצפים בפסיוויות מוחלטת להופעת הגואל מבלי שהם יתנו את חלקם לכך, יצא כנגד תפיסתם של החסידים. בדברי שני המתנות הללו אין לראות הצעת שיטה אידאית אקדמית בלבד, אלא פולמוס קשה ותקיף שהיה מעוגן במציאות של אותם ימים בגרמניה ובצרפת. אף שכל צד לא הזכיר במפורש את המתנה האחר, הוא כיוון אליו את דבריו.

מהר"ם בחר ללכת, באופן חלקי, בדרך רבותיו הראשונים שבצרפת. האירועים שהתרחשו בינתיים - הרעת מעמד היהודים בגרמניה ומפלת הצלבנים בארץ-ישראל - חיזקו ביתר שאת אותה רוח וציפייה לגאולה. העובדה שמהר"ם, שהיה איש גרמניה, נכון היה לדחות את השקפתם של חסידי אשכנז ולהעדיף את דעת הצרפתים שחלקו עליהם, גותנת משקל מיוחד לעמדתו, ומעידה על היותה טבועה במעמקי נפשו. הוא בא לקיים את מצוות העלייה לארץ, אך אין לתאר את עלייתו כיונקת ממניעים משיחיים הקשורים בתאריך מסוים של חישוב הקץ.

סיכום

ניסיון העלייה של מהר"ם בא לממש חלום רב שנים שלו ואהבה עזה שקיננה בו כלפי ירושלים. שורשיה של אהבה זו הם רבים ומגוונים ויש לכלול בתוכם גם את הרוח שפיעמה בבית-המדרש בפרס שבו למד מהר"ם בימי נעוריו ואת פיוטו של ריה"ל 'ציון הלוא תשאלי לשלום אסירך'. מגמת פניהם של מהר"ם וחבורתו היתה ירושלים ולא עכו. לא היתה זו עלייה של אדם זקן החפץ לעלות לארץ, למות בה ולהיקבר בה, כפי שמצינו לגבי עולים שונים מימי-הביניים, אלא עלייה של

הדברים המצויים בתחילת המובאה כאן ('ולאחר שנתיישוב בירושלים' וכו').

50 כ"י דרמשטט 25. מקור זה עוסק בדרשות על הגאולה, והוא נלקח מתוך דבריו של תלמיד הריצב"א. על מקור זה ראה: יובל, 'לקראת 1240' (לעיל, הערה 1). יובל העלה שם את הסברה שהציפייה לגאולה לקראת סוף האלף החמישי (1240) העלתה תקוות לגאולה משיחית באותה עת, וזהו הרקע לדבריו של תלמיד הריצב"א. על כל פנים

אדם מלא תקווה שעמד בראש קבוצה שבאה לבנות את ירושלים ולהיבנות בה. נקל לשער כי תקוותו הגדולה של מהר"ם היתה שהקהילה שהוא ואנשיו אמורים לבנות בירושלים תצליח ותהווה אבן שואבת ליהודים אחרים מגרמניה ומחוצה לה. מבחינה פוליטית היתה השעה כשרה לכך. עננים כבדים נקשרו מעל ראשה של יהדות גרמניה לקראת סוף המאה הי"ג. מעמדם המדיני, המשפטי והביטחוני של היהודים הורע. ניסיון העלייה נערך שנים ספורות בלבד לפני גזרות רינדפלייש, שהחלו בשנת 1298, ושבחן נהרגו אלפים מיהודי גרמניה והושמדו קהילות שלמות.⁵¹ לא רק האהבה העזה לירושלים שפיעמה בלבו של מהר"ם הניעה אותו לעלות לארץ-ישראל, אלא גם חישוב שנעשה בדעה שקולה וצלולה כי עליו, כמנהיגה של יהדות אשכנז, לעשות מעשה ולא לשבת בחיבוק ידיים. 'הבא ליטהר מסייעים אותו'.⁵² מצב היהודים באנגליה ובצרפת היה גם הוא בכי רע, ולא ניתן היה לראות בהן מקום מקלט ליהודי גרמניה.⁵³ לעומת זאת, נתפסה מפלת הצלבנים בארץ-ישראל כאות ממרומים המעיד כי המקלט ראוי לו שיהיה בארץ-ישראל ובירושלים. אהבה עזה של שנים מרובות לירושלים מצאה לה שעת כושר לצאת מן הכוח אל הפועל. אפשר לראות את מהר"ם כמי שמונע על-ידי אמונה שמעשה העלייה שלו ושל חבורתו יקרב את הגאולה, שהרי הוא חפץ להקים בירושלים קהילה שבניה יתנתגו 'בקדושה ובטהרה'.⁵⁴ אך אין לכרוך את מהר"ם עם תנועות משיחיות שקמו לעם ישראל במרוצת הדורות, ואשר נתלו בגואל מסוים או במועד מסוים. אין הדבר הולם את דמותו כפי שהיא מצטיירת במקורות, ואין לכך רמז במקור כלשהו.

מה גדול המרחק בין הצלחה ובין כישלון. אילו לא עבר המשומד קניפא במקום הימצאו של מהר"ם באיטליה והלשין עליו, היו מהר"ם והאנשים שתכננו להצטרף אליו עולים לארץ ומקימים בירושלים קהילה של יהודי גרמניה, חשובה יותר מזו שקמה בה (ולו באופן ארעי) לאחר 'המוות השחור'. הם היו מבססים את היישוב היהודי הקטן שהיה בה בסוף המאה הי"ג. בשל היותם קבוצה מגובשת בעלת מטען אידאולוגי עז, היה סיכוי שיצליחו לשקם את היישוב היהודי בירושלים ביתר הצלחה ממה שעשה הרמב"ן עשרים שנה לפני כן. זכרו של מהר"ם היה נשמר לברכה לדורות כאחד מחובבי ציון

פעולתו של מהר"ם מאוחרת בדור שלם, וקשה לתלותה באירוע זה.

51 מקצת מן המקורות (פנימיים וחיצוניים גם יחד) העוסקים בגזרות אלה, מצויים אצל דינור (לעיל, הערה 42), ב, ירושלים תשכ"ז, עמ' 594-599. עד כמה גדולה היתה המועקה בין היהודים באשכנז באותם ימים ועד כמה חוקה היתה התחושה שכל קיומה של יהדות אשכנז נתון בסכנה, יעידו דבריו של ר' אשר בר' יחיאל (הרא"ש): 'חרב ה' שוטטה וטמאה וליהטת אש השם סביבותיהם, ואמרו בגוים לא יוסיף עוד לתת פליטה לארץ אשכנז לשונאיו [=ליהודים]. לכן לא ידעו אנה ואנה עד אשר שמעו אשר פקד ה' את עמו לתת להם שאר כמעט, שו"ת זכרון יהודה, מהדורת 'רוזנברג, ברלין תר"ו, דף ג ע"ב.

52 בבלי, שבת קד ע"א; מנחת כס ע"ב.

53 גירוש היהודים מאנגליה (1290) היה עוד בחייו של מהר"ם, וגירוש היהודים מצרפת (1306) היה שנים ספורות לאחר מותו. על הרקע לשני גירושים אלה ראה למשל: ר' סטייסי, 'יהדות אנגליה במאה הי"ג ובעיית הגירוש', ד' כ"ץ ו' קפלן (עורכים), גירוש ושיבה: יהודי אנגליה בחילופי הזמנים, ירושלים תשנ"ד, עמ' 9-25; G. Langmuir, 'Tanquam Servi: The Change in Jewish Status in French Law about 1200', M. Yardeni (ed.), *Les Juifs dans l'histoire de France*, Leiden 1980, pp. 24-33; R. Chazan, *Medieval Jewry in Northern France*, Baltimore 1973; מנשה, 'לשאלת גירוש היהודים מאנגליה ומצרפת', ציון, נא (1986), עמ' 319-332, ושם ספרות נוספת.

הגדולים שסיכנו את חייהם בעלייה אליה ועמלו וטרחו בבניינה. הוא היה עומד במחיצתם של חכמים גדולים אחרים שנפשם נקשרה באהבתה ובבניינה של ירושלים, כר' יהודה הלוי וכרמב"ן, שעלייתם לארץ זכתה לדיונים מרובים בספרות המחקר. אך משלא זכה מהר"ם לכך והושלך לכלא בגרמניה עד סוף ימיו, נשכח זכרו כאחד מחובבי ציון הגדולים בימי הביניים. בספרי קורותיה של ירושלים לא בא זכרו, ואף שכונה, רחוב, כיכר או בניין בעיר זאת לא נקראו על שמו. חכמים שונים, ראשונים ואחרונים, אנשי תורה, הגות ושירה, עסקנים ואנשי מעשה – זכו ושמותיהם הונצחו בה לדורות בדרכים שונות, אך מהר"ם מרוטנבורג – אחד מחכמי הגדולים של יהדות גרמניה שמסר נפשו על העלייה לירושלים וחלם לסייע בבניינה – לא נמנה עמיהם.

הידיעות על הגיגיו ורגשותיו של מהר"ם בשבע השנים האחרונות לחייו, לאחר שנכלא במבצר אנזישהיים (Ensisheim), הן דלות, ואין אנו יודעים מה היו מחשבותיו ותפילותיו. הרישומים על השקפותיו ועל מעשיו והנהגותיו שכתבו תלמידים מעריצים שחסו בצלו בימים עברו, שוב לא היו אפשריים באותה מידה. אמנם אלה – ובמיוחד ר' שמשון בר' צדוק (בעל התשב"ץ) – רשמו דברי תורה מפיו גם בהיותו בכלא, אך מיעוטו לספר על רגשותיו. האם לא הטרידהו באותן שנות בדידות ארוכות מחשבות שמא הקדים את המאוחר וניסה לעלות לארץ לפני בוא הזמן הראוי, כפי שטענו מתנגדי העלייה? והאם אלה שדגלו בהשקפת החסידים ששללו את העלייה ניצלו את כישלון עלייתו לצורך תעמולתם? אין במקורות שהגיעונו כל ידיעה היכולה לסייע בפתרון שאלות אלה. אף אין בידינו להשיב על השאלה המסקרנת אם המשיך מהר"ם לומר מדי ערב בערב לפני עלותו על יצועו את מזמור קכב בתהלים 'עמדות היו רגלינו בשעריך ירושלים' כבימים עברו, או שנתייחס מן התקווה לזכות ולעלות אליה.⁵⁵ בשבתו בבית הכלא נהג לחתום על תשובותיו בענייני הלכה: 'מאיר בן ברוך הנשכח מכל טובה'.⁵⁶ על מה קבל מהר"ם? מהי אותה 'טובה' שממנה נשכח? יש להניח שרמז לסבלותיו ולבדידותו בכלא, ושזהו פשטם של הדברים. אך אין הדבר מתיישב עם התנגדותו התקיפה לגיסיונות לפדותו מן הכלא על-ידי תשלום הכופר שדרש רודולף. וכי מדוע יגדיל מהר"ם את צער בני עדתו בתארו את ייסוריו בעודו עומד על כך שלא יפדוהו מכלאו?

אין להוציא מכלל אפשרות שרמז בחתימה זאת לא רק לסבלותיו בכלא, אלא גם לצערו העמוק על כישלון העלייה לירושלים. חז"ל דרשו: "'הטובה" – זו בנין ירושלים'.⁵⁷ ואולי גם לכך נתכוון מהר"ם, שלא זכה לעלות לירושלים 'הטובה', משאת נפשו. שערי השערות לא ננעלו. מי יודע אם לא הוסיף לאמירת מזמור קכב בתהלים גם את מזמור קלז: 'על נהרות בבל שם ישבנו גם בכינו בזכרנו את ציון'.

54 ראה לעיל, הערה 9.

55 אין להוציא מכלל אפשרות שהעדות של ר' שמשון בר' צדוק על אמירת מזמור קכב התייחסה לשהותו בכלא, ואם כן הוא, כי אז היתה משמעות מיוחדת לתיבות 'עמדות היו רגלינו בשעריך ירושלים'.

56 כמה דוגמאות מובאות אצל גרץ (לעיל, הערה 32), עמ' 379; אורבך (לעיל, הערה 3), עמ' 545.